

ҶОМИЛҶОН КАТТАЕВ

**МАҲДУМИ АЪЗАМ
ВА ДАҲБЕД**

Самарқанд — „Сурдиён“ — 1994

Комилхон ҚАТТАЕВ: «Махдуми Аъзам ва Даҳбед тарихи» Рисола. Самарқанд, «Сўғдиён», 1994, 80 бет.

Урта Осиёнинг тарихга бой мавзёларидак бири Даҳбеддир. Уш вақтида бу маскан бутун ислом оламига маълум ва машҳур эди. Чунки, ислом динининг дунёда ниҳоятда кенг тарқалган оқими тасаввуф бўлса, шу йўналишдаги энг улуг силсила нақшбандиядир. Нақшбандия сулуқининг маркази эса XVI асрдан бошлаб Даҳбедда жойлашгандир.

Ушбу рисола Даҳбед тарихи, Нақшбандия силсиласи ва бу сулуқининг ўз замонасидаги раҳбари Махдуми Аъзам фаолияти, уш зотнинг авлодларидан бўлган машҳур кишилар ҳақидадир. Бу динсонларнинг аксарийси Оқдарё тумани Даҳбед қўرғондаги Махдуми Аъзам хонақо—масжиди ёнидаги қабристонга дафн этилганлиги учун ҳам рисолага «Махдуми Аъзам ва Даҳбед тарихи» деб ном берилди.

Рисолада эски ҳўдэма манбаълар, ҳужжатлар асосида ҳозиргача талқин этилмаган мавзё ва шайхларнинг ислоҳоти йўналишидаги қилма-қўлларнинг тарихи, шайхларнинг баъзи баъзиларининг билан алоқасига мўлжалланган.

Рисола шу соҳада бир неча йиллардан берй матбуот саҳифаларида қалам тебратиб келаётган ёш тарихчи Комилхон Қаттаевнинг ilk рисоласи бўлиб, кенг кўрсаткичлар эмисига мўлжалланган.

ТАҚРИЗЧИЛАР: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ўзб. ФА мухбир-аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Б. Н. Валихўжаев; Тарих фанлари доктори, профессор М. М. Абрамов.

Комилхон ҚАТТАЕВ. Махдуми Аъзам ва Даҳбед.

© Комилхон ҚАТТАЕВ, 1994.

Қ И Р И Ш

Нафақат Урта Осиё, балким Шарқий Туркистон, Афғонистон, Ҳинду-Покистон ва Эроннинг Хуросон юртларининг диний, маданий-маънавий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётларида сезиларли таъсир кўрсатган Маҳдуми Аъзам, ушбу хотиннинг авлодлари бўлмиш Даҳбедий хожалар ҳақида оқирги ўнлаб йиллар мобайнида ҳеч бир рисола ёзмай, уларнинг фаолияти тарих саҳифаларидан ва калқ хотирасидан онгли равишда ўчиршига даражат қилинди.

Шукурлар бўлсинки, охириги вақтларда қаҳриятларимиз ва маънавийларимиз тикланмоқда, ушбу соғлар тарихлари қайтадан кўтарилмоқда. Кейинги вақтларда вазасан охириги икки-уч йилнинг ўзидagina бу соҳада бир неча илмий-оммабоп мақола ва тадқиқотлар эълон қилинди. Жумладан, профессор Ботирхон Валихўжаевнинг «Овози Самарқанд» газетасининг бир неча сонларида (1992 йил 30 июль, 1—4 август) чоп этилган «Даҳбедийни суҳангу» (Даҳбедий ширинсухан шонрлар) ва «Зарафшон» газетасида (1993 йил 9—ноябрь) чоп этилган «Маҳдуми Аъзам Даҳбедий» мақолалари ва бошқа муаллифларнинг ёзишмалари билан бир қаторда ушбу сатрлар муаллифининг ҳам бу соҳадаги ёзишмалари, жумладан: «Зарафшон» (Ленин йўли) газетасида чоп этилган: «Ялангтўшга аталган байтлар» (1990 й. 12—май); «Даҳбеддаги муборак излар» (1990 й. 11—сентябрь); «Щердордаги қабр ва битик ёзувлари» (1991 й. 19—июнь); «Амир Ялангтўш ва унинг Самарқанддаги обидалари» (1992 й. 7—май); «Аҳли тасаввуф ким?» (1992 йил, 19—сентябрь); «Кўзғолончилар» (1993 й. 15—май); Гулистон журналида: «Щердор» (1990 й. № 8), «Щердордаги қабр тарихи» (1991 й. № 10), «Овози Самарқанд» газетасида: «Қабр ва қасидадон мадрасаи Щердор» (1991 й. 24—29 август), «Исёнчиёни Самарқанди» (1993 й. 6—май), «Аз тарихи Даҳбед—Маҳдуми Аъзам кй буд?» (1993 й. 18—сентябрь); «Зарафшон» газетасида «Амир Ялангтўш Баҳодир» (1993 й. 16—сентябрь) каби мақолалари ҳам Маҳдуми Аъзам ва даҳбедийларга бағишлангандир.

Қўлинигидаги тазкира сифатида ёзилган ушбу рисола фақатгина манбаъларга — эски қўлёзма китоблар ҳамда ҳозирги замон маълумотларига суянган ҳолда ёзилгандир. Рисолада Даҳбед тарихи, Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг ҳаёт ва фаолиятлари, ул зот ўз замонасида муқтадо бўлган аҳли тасаввуф ҳамда даҳбедий кижалар силсиласига мансуб тарихий шахслар ҳақидаги маълумотлар келтирилиб, бу соҳа тарихи билан қизиқувчи ва тадқиқ қилувчилар учун холисандилло; қўлимиздан келгунча уларга бағишланган асарлар тизимини ҳам келтирдик.

Бобокалонларим тарихи ҳақидаги ушбу рисола ни ёзишни мислаҳат берган ва бу ишда ўз ёрдамларини аямаган устозимиз, профессор Ботирхон Валихўжаевга ўзининг самимий миннатдорчилигини изҳор қиламан.

Шуни ҳам алоҳида таъкизлаб ўтиш жонзим, рисола ни чоп эттирган Самарқанд вилоят ва Оқдарё туман ҳокимияти раҳбарларига ўзимизнинг чуқур миннатдорчилигимизни билдирамыз.

ДАҲБЕД ТАРИХИНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ

Шарқнинг жумладан, Ўзбекистоннинг Самарқанд ва Бухоро каби машҳур шаҳарларидан ташқари «Ҳожа Исмонил», «Ҳожа Аҳрор» ҳамда «Даҳбед» каби кичик мавзеълари ҳам ислом оламида машҳурдирлар.

Даҳбед — Самарқанд шаҳрининг шимолий-ғарбий тарафида, Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги Миёнкол¹ оролида жойлашган қадимий ва тарихий мавзеълардан биридир.

Шайбонийлар даврига мансуб манбаъларга қараганда, Даҳбед Офаринкент туманида жойлашган.

Даҳбеднинг пайдо бўлиши XVI асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсининг Қосон шаҳрида яшаган Сайид Аҳмад Жалолиддин Қосонийнинг (1461—1542) номи билан боғлиқдир. У Самарқанд ҳукмдорлари, хусусан, шайбонийлардан Жонибек Султоннинг таклифига биноан Миёнколга кўчиб келган ва шу ерда дастлаб ўнта тол эккан. Натижада ул зот яшаган мавзеъ «Даҳбед» (форсча «ўнта тол» дегани) номи билан аталиб кетган.

Фарғона водийсида фаолият кўрсатган Ҳазрати Маҳдуми Аъзам Самарқандга доимий яшаш учун 1515—1528 йиллар оралиғида келган бўлишлари керак. Чунки, 1515 йилда ул зотнинг устозлари Мавлоно Муҳаммад Қози вафот этган бўлса, 1528 йилда ул зотни Самарқандга таклиф этган Жонибек Султон вафот этгандир. Яъни, устозлари ва ҳукмдор муридларининг вафотидан олдин-кетин келгандирлар.

Шайбонийлар, аштархонийлар ҳамда манғитлар сулолалари даврида Офаринкент (Сўғди Хурд) туманининг маркази. Даҳбед ҳисобланилган. Унинг атрофи деворлар билан ўралган бўлиб, кўпгина масжидлари бўлган. Даҳбед мавзеъсида Кўкчи, Мир Отабой, Сафедук, Сартарошхона, Шаҳоб, Тонготар, Бештут, Ойнақўрғон, Каттақўрғон ва Очидоқар каби гузар ва маҳаллалари бўлган. Манбаъларда қайд қилинишича, ўтган асрда Даҳбедда ва атрофидаги мавзеъларда 1206 хонадон бўлгани ҳолда 45 масжид фаолият кўрсатиб турган.

Кичик мавзеълигига қарамай Даҳбед XVI асрдан бошлаб ислом дини тасаввуф оқимининг энг катта сил-

¹ «Миёнкол» сўзи баъзи манбаъларда, миён-урта; ксл-яйдоқ, тақдир, кимса юрмайдиган тақдир, очиқлик дегани маънони англатади.

силаси ҳисобланган Нақшбандия сулукининг маркази эди. Шуниси қизиқким, Нақшбандия силсиласидек улур бир сулукии орқама-кетин бир оиладан, яъни Маҳдуми Аъзамийлар табақасидан чиққан бир қанча вакиллар бошқариши ҳам тасаввуф тарихида учрамаган ҳолдир.

Уз тарихида Даҳбед турли-туман воқеаларни бошидан кечирган. Масалан, аштархонийлардан бўлган подшоҳ Абдулазизхон даврида (1645—1680 йиллар ҳукм сурган) Даҳбед қўзғолон ўчоғига айланган. Сайидов Насафийнинг ёзишмаларига қараганда, Маҳдуми Аъзамийнинг набираси бўлган Хожа Хошимнинг набиралари Хожа Розик ибн Абдулмуъминхожа ва Хожа Маҳди ибн Мўсохожалар Даҳбедда пешво бўлиб турган ўша вақтларда Соғарждан Абдулазизхоннинг лашкари Даҳбедга кириб келган. Бу низоларга сабаб шул эдики, Даҳбед ва Миёнқолнинг баъзи амиру-ҳокимлари ва беглари подшоҳнинг ҳукмини назар писанд қилмай қўйишган. Қўрнанади.

Бу воқеаларни замона зайлига қараб бўрттириб ёзган Сайидов Насафийнинг ёзишмаларига қараганда, Абдулазизхон даврида Даҳбед халқи кўп ташвишларни бошидан кечирган.

Кейинчалик, Бухоро манғитлари сулоласи даврида ҳам Даҳбедда, XIX аср ўрталарида яна бир қўзғолон бўлиб ўтган. Ўша замонда, «амирингга Маъмурим, Аннакулим зиёда», каби халқ тўқима-мақоллари ҳам пайдо бўлганким, ундан Маъмур ва Аннакули номли бекларнинг Бухоро амирига бўйсунмаганлиги ҳақидаги маълумотларни англаш мумкин.

Урта Осиёда ва ундан ташқарида Даҳбед тарихи билан узвий боғлиқ бир қанча тарихий-маданий обидаларни учратиш мумкин. Чунончи, Даҳбеднинг ўзида мадраса, икки масжид ва даҳмали хонақоҳ; Самарқандда Шердор мадрасаси (бу ҳақда қўйида алоҳида сўз боради), шаҳарнинг Сўзаигарон кўчасида Хожа Авлиё (Маҳдуми Аъзамийнинг набираларидан) хонақоҳ масжиди; Бож Баландда Хожа Исҳоқи Вали хонақоҳ масжиди; Бухорода хонақоҳ Шоҳ Аҳсиқ (хонақоҳ Маҳдуми Аъзамий); Фарғона вилоятидаги Косон, Аҳсиқент шаҳарларида; Тожикистоннинг Ҳисор, Урметан, Фулвар мавзёларида; Қирғизистоннинг Ўзганд шаҳрида; Шарқий Туркистоннинг (Хитой) Еркент ва Қашқар каби шаҳарларида ҳамда қўшни Афғонистоннинг мавзёларида Даҳбед тарихига оид, Маҳдуми Аъзамий Хожа-

ларга аталиб қурилган бир қанча обидаларни учратиш мумкин. Бунга қўшимча қилиб шуни ҳам айтиш мумкинки, XVI—XVII асрларда Самарқанд шаҳрининг марказий қисмида «Гузари Даҳбедий» ташкил топди.¹ Гузар Регистон майдонининг Шайбонийхон мадрасаси (ҳозирги уч қаватли универмаг) ёнидан бошланиб, Амир Темурнинг масжиди жомеъси орқасигача давом этган. Ҳозирги Даҳбед кўчаси ҳам шаҳарнинг марказий кўчаларидан бири бўлиб, Мотиридга қадар чўзилгандир.

Бизнинг замонамизда, 1993 йилда Махдуми Аъзам қадриятига ҳурмат сифатида вилоят раҳбарияти ул зотнинг номи билан Даҳбед кўчасига туташ бир кўчани атадилар.

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг фарзандларидан қолган авлодларининг аксарияти ҳозир ҳам Даҳбед мавзёсида яшайдилар ва уларнинг аниқ ёзилган шажаралари ҳам мавжуддир.

Иншо олло, Махдуми Аъзам каби улуғ аждодларимизнинг қадриятлари кўтарила боргай ва юқоридаги бундай хайрли ишлар уларнинг тарихларини тиклана боришидан далолат бериб туради.

МАХДУМИ АЪЗАМ НАСАБНОМАСИ ВА БОБОКАЛОНИ СУЛТОН БУРҲОНИДДИНИ ҚИЛИЧ ЗИКРИ

Ҳазрати Махдуми Аъзам (асл номи Сайид Аҳмадхожа Қосоний) 1461 йилда Фарғона водийсининг Қосон шаҳрида Сайид Жалолiddин ибн Жамолiddини Қосоний оиласида дунёга келади. Онаси Сайид Абдуллоҳ Аржанд наслидан бўлган Мир Саъд Юсуфнинг қизи эди.

Еш Сайид Аҳмадхожа аввало мактабда саводини чиқариш билан бирга, отасининг раъйига биноан деҳқончилик билан ҳам машғул бўлади. Бу ҳақда темурий тарихчилардан бўлган шаҳзода Муҳаммад Доро Шукуҳ (Бобур мирзонинг авлодларидан) ўзининг «Сафинатул—авлиё» номлик машҳур китобида Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг ўзлари айтган ушбу сўзларини келтирган: «Ешлигимда падари бузургворим мени деҳқончилик ишларига жалб қилар эдилар. Лекин менда илм олишга иштиёқ катта эди ва Қуръони Каримни қироат ва ти-

¹ М. Абрамов. «Гузари Самарқанда», 1989 й. «Ўзбекистон». Тошкент. 36-бет.

ловат қилишда мойиллик кучли эди. Бир кунн тушимда бир киши менга Қуръон китобини тўхфа қилади. Уйғониб қарасам, ёнимда ўша Қуръон китоби турганини кўрдим ва бу китоб менга Оллоҳнинг инояти билан етказилгани маълум бўлди. Сўнгра Қуръонни тиловату қироъатига машғул бўлдим...»¹

Еш Сайид Аҳмадхожа ўзларининг энг биринчи устозлари бўлмиш Мавлоно Мир Сайид Али қошида илми сарфу наҳви (морфология ва синтаксисни) кунт билан ўрганади. Сайид Аҳмадхожа мадраса дастури асосидаги илмларни шу даражада мукамал ўрганадики, бу соҳанинг энг олиму фозиллари билан баҳсу мунозаралар ўтказадиган бўлади. Шундан сўнг, Сайид Аҳмадхожа тасаввуф илмига рағбат сезиб, бу борада ҳам билимини ошириш ва ундаги саволларга жавоб топиш учун устози Мавлоно Мир Сайид Алининг маслаҳатлари билан Ҳазрати Хожа Аҳрори Валининг Тошкентда яшаётган энг яқин шогирдлари ва ўринбосарлари бўлган Мавлоно Муҳаммад Қози ҳузурларига бориб, ул зотга шогирд тушади, ҳамда энг севикли шогирдларига айланади. Ана шу тариқа Сайид Аҳмади Косонийнинг Нақшбандия силсила сулукидаги фаолияти бошланган эди.

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг ота-онаси Ҳазрати Пайгамбар (с) авлодига мансуб оилалардан бўлиб, ул зотларнинг насабномалари кўплаб эски китобларда, қабр тошларда ва тарихий обидаларнинг пештоқларида қошиқни қилиб ёзилгандир. Шунн ҳам алоҳида таъкидлаш жоиздурким, насабнома ва шажара масаласига тўхталадиган бўлсак, Урта Осиёда шажаралари энг кўп қайд этилган ва ёзилган табақа, бу—Махдуми Аъзамийлар авлодидир. Жумладан, «Жомеъул-мақомот», «Раъойиҳул—қудс», «Тўхфатул—зоъирин», «Тазкиран ази-зон», «Ҳидоятнома», «Девони (Рисолаи) ҳақоиқ ва маъорифи Ҳилоли—Афғонистоний», «Маноқиби Ҳазрати Мўсохон», «Матлабал—толибин», «Рисолаи торихи Даҳбедия», «Маноқиби Қаъбулахбор» каби кўплаб китобларда Махдуми Аъзамийларнинг Пайгамбар алайҳиссаломгача етадиган шажаралари тўлиқ келтирилгандир. «Қаңдия», «Машраб девони», Веселовскийнинг «Дагбит» каби китобларида эса уларнинг табақалари қисқароқ баён қилингандир.

1) Таржима муаллифниги.

Нодир манбаъ ҳисобланган «Равойиҳул-қудс» (муаллифи Мақсуд ибн Носириддин Бухорий)¹ китобининг «Махдуми Аъзам» бобида ушбу сатрлар ёзилган: «Ном мубораки эшон Сайид Аҳмади Қосонист ва ба Мавлоно Хожаги Махдуми Аъзми Даҳбеди иштиҳори доранд ва нисбати шарифи нафиси эшон ба Ҳазрати Шайх Бурҳониддин Қилич қадасаллоху сира мерасад ва гавҳари насли асили эшон аз садафи касирул—шарафи шаҳиди Дашти Қарбало — Абу Абдулло Имом Муҳаммад Ҳусайн розиоллоху анху маъбад ва мепайванд...» Мазмуни: «Ул зотнинг муборак номлари Сайид Аҳмад Қосоний бўлиб, Мавлоно Хожаги Махдуми Аъзам исми ила машҳурдирлар ва Ҳазратнинг нафису шарафли нисбатлари Шайх Бурҳониддин Қиличга бориб, ул зотнинг асил насаб гавҳари эса Қарбало Даштининг шаҳиди Абу Абдулло Имом Ҳусайн (яъни, Пайғамбар набиралари Имом Ҳусайн) розиоллоҳнинг шарафли садафига етади».¹

1910 йил Бухорода чоп этилган «Тўҳфатул—зоърин» китобининг (муаллифи Носириддин ал—Ҳанафи ал—Ҳусайни ал—Бухори) 61—66 бетларида «Ҳазрати Хожаги Махдуми Аъзми Қосоний» деган бобида қуйидаги насабнома келтирилган: «Ҳазрати Сайид Аҳмад — Махдуми Аъзам ибн Сайид Жалолиддин келтирилган:

«Ҳазрати Сайид Аҳмад — Махдуми Аъзам

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Жамолиддин

бин Сайид Бурҳониддин Ҳожам

бин Сайид Амир Мажнун

бин Сайид Бурҳониддини Қилич

бин Сайид Қамолиддин

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Шоҳ Ҳусайн

бин Сайид Ҳасан

бин Сайид Муҳаммад

бин Сайид Аҳмад

бин Сайид Абдулло ал—Афзал

бин Сайид Абдуллои Акмал

бин Сайид Абу Толиб ҳужжатулло Сайид Муҳаммад

Али

¹ Ушбу китоб Каттазонхонанинг шахсий кутубхонасида мавжид.

² Таржима муаллифники.

бин Ҳазрати Имом Али Мўсо ар—Ризо
 бин Ҳазрати Имом Мўсо Козим
 бин Ҳазрати Жаъфари Содиқ
 бин Ҳазрати Имом Муҳаммад Боқир
 бин Ҳазрати Имом Зайнул—Обидин
 бин Ҳазрати Имом Ҳусайн
 бин Ҳазрати Амирал—Мўъминин Имом Али ва Фо-
 тиман Заҳро (р) Ҳазрати Муҳаммад Мустафо Салло-
 лоҳу Алайҳи Васаллам!

Тарихий обидаларда (мадрасаларда), қабртошларда ҳамда эски қўлёзма ва тошбосма китобларда ёзилган Махдуми Аъзамийлар насабномалари келтирилган бир қанча шажара-авлодномалар ва тариқатнинг силсилан маънавийлари ушбу китобимизнинг кейинги бобларида ишрооллоҳ, зикр этилади.

Профессор Н. Веселовскийнинг «Даҳбед» номли аса-
 рида ҳам Махдуми Аъзамнинг қабртошларидан кўчи-
 рилган тўлиқ шажараси келтирилгандир.¹

Махдуми Аъзамнинг аждодларидан Урта Осиёда туғилган биринчи бобокалони Султон Сайид Бурҳонид-
 дини Қилич бўлиб, ўша даврдан бошлаб унинг авлод-
 лари Фарғонада ҳукмронлик ва диний пешволик қилиб
 келишган.

Султон Бурҳониддини ким эди? Кўп манбаъларда Шайх Бурҳониддин Қилич деб номланган бу зотнинг отаси Сайид Қамолиддин Мадинаи Мунаввара шаҳрининг шарифларида бўлиб, манбаъларда² келти-
 рилишича, ногаҳон зоҳидлик талабида у ердардан чи-
 қиб Урта Осиёга, Фарғона вилоятига келиб қолган. Аслида, ҳаққоний талқин қилинганда эса Сайид Қамол-
 лиддин ва у каби зотларнинг Урта Осиёга келиб қо-
 лишлари замирида бошқа сабаб ётади.

Бу каби имомзодалар ўз замонасида халқ орасида жуда катта мавқеъга эга бўлсалар-да, ҳам диний ва ҳам дунёвий ҳокимиятга асосий даъвогарликларни учун ҳукмдорлар томонидан таъқиб остига олинганлар. Айниқса, уммавийлар (661—750 йиллар), қисман аббо-
 сийлар (750—1258) даврларида имомзодаларни омма-
 вий қирғин ва қувғин қилганлар. Қўшни мамлакатлар-

¹ Н. Веселовский. «Даҳбит». ЗВО, том — III.

² Хожа Абул Бақо. «Жомеъ ул-макомот», муаллифнинг шах-
 сий кутубхонасида.

нинг, жумладан Моварауннаҳр ҳукидорлари уларни ўз павоҳига олишган. Масалан, аббосийлар даврида, 850 йида имомзода Ҳасан ул-Амир Самарқандга овласи билан келганида бутун шаҳар аҳли пешвоз чиққан ва у ўн бир йилдан сўнг Балхга қайтиб кетган.²

Сомонийлар давлатининг асосчиси Исмоил Сомоний даврида (892—907) имомзода Амир Абдулло Бухорога келган ва кейинчалик подшоҳ Исмоил Сомонийнинг қизи Моҳ Сиймога уйланган.¹

Амир Темур кўрагоний даврида унинг музофотига келган имомзода Мир Сайид Барака эса соҳибқиронга пир бўлган;² Кейинроқ, аштархонийлар даврида Эроннинг Машҳад шаҳридан Бухорога имомзода Мир Абу Толибхожа ўз укаси Абу Тоҳирхожа билан оидинма-кетин келиб, аштархоний Динмуҳаммадхонга ўз қизи Шаҳрабону бегимни никоҳлаб берган. Бу никоҳдан аштархоний Нодирмуҳаммадхон туғилган.³ Бу эка-укалар Мираконий уруғларнинг асосчиларидир. Шулар каби XIII асрда Мадина шаҳридан Сайид Камолиддин ҳам (Махдуми Аъзамнинг бобокалони), Фарғонага келган ва Фарғона подшоҳи Султон Илик Мозийнинг ёлғиз қизига уйланиб, кейинчалик ҳаж қилиш учун борганида Мадинада вафот этган.⁴ Султон Бурҳониддин Қилич мазкур Сайид Камолиддиннинг ёлғиз ўғли бўлиб, у ҳақда Темурий Бобурмирзо ўзининг «Бобурнома» асарида қуйидагиларни ёзган: «Бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўлиб келгандурлар».⁵ Машҳур «Қандия» китобида ҳам бу зот ҳақида: «Сайид Бурҳониддин Қилич, Имом Абдуллонинг наслиданур ва Даҳбед хожалари ул зотнинг авлодидур» деб ёзилгандир.⁶

¹ Қя, «Протоколи заседаний... 1913—1914 гг. (История термезских сейидов).

² Ўша манбаъ, ўша жой.

³ Шарафиддин Али Яздий, «Зафарнома», 1972 йил. «Фан» нашри (Факсимилье нашри). Тошкент. Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан.

⁴ Муҳаммад Юсуф Мунши, «Тазкирани Муқумхонин», муалл. шахсий кутубх. — дан.

⁵ Хожа Абул Бақо, «Жомеъул-мақомот», Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан.

⁶ Заҳриддин Муҳаммад Бобур, «Бобурнома», 1989 й. «Юдузча» нашри, Тошкент, 49 ва 51 бетлар.

⁷ Мулло Абдулҳакими Самарқандий (тузувчи), «Қандли», 1908 й. Самарқанд нашри; Самарқанд музей оғриқхона кутубхонаси, рақам № 536.

...Уша даврларда Фарғона давлатининг маркази. Узоғанд шахри бўлиб, унга Султон Илики Мозий подшоҳид қилар эди. Кези келганда шуни ҳам таъжидлаш керакким, кейинги вақтларда баъзи тарихчилар Султон Илики Мозий билан Султон Санжарни бир шахс деб адаштириб юборадилар.

Султон Илик Мозий невараси Сайид Бурҳониддин 9 ёшга етгунга қадар унинг тарбияти билан махсус ажратилган муаллимлар шуғулланишади. Сўнг ёш Бурҳониддин саройга келтирилиб, унинг тарбияси билан бобосининг ўзи машғул бўлади. Тасаввуф тарихида тариқатга изчил раҳномалик қилган етти султонларнинг бири ҳисобланган Султон Илики Мозий ўз набираси Сайид Бурҳониддинга тариқат йўлларида (сулукларидан) дарс бера бошлайди. Кўп ўтмай Султон Илики Мозий вафот этади ва унинг васияти бўйича (ўз ўғли бўлмаганлиги учун) қизининг ўғли Сайид Бурҳониддинни Фарғона тахтига ўтқазинишади. Шундан сўнг Султон Бурҳониддин анча вақт подшоҳ бўлиб, салтанатда адолат ўрнатади. Манбаъларнинг шаҳодат беришича, Султон Бурҳониддин подшоҳ бўлиб турган вақтидаёқ давлатни бошқаришда тасаввуф тариқатига суянган ҳолда иш кўрган ва халқни ҳидоятга бошқарган. Манбаъларда келтирилишича, ул зот муслимларга ниҳоятда раҳи-шафқатли, «Худонинг неъматларидан баҳраманд бўлиб, шукронасини адо қилмайдиган жоҳилларга нисбатан эса қаҳрли бўлган» экан. Жоҳиллардан бир нечтаси ул зот ҳақида ғийбат қилганларида, уларни ўз ҳузурларига таклиф этиб, шифтга соч толасига осилган жуда ўткир тигли қилични кўрсатган экан. Икки томонли тиги ўткирланган ва ойнадек мусаффо (ялтироқ) қилич шўъласига пашша ва кўнғизлар ўзларини урар эди ва қилич тигига тегиб, икки бўлиниб ерга тушар ва ҳалок бўлар эди. Шунда Султон Бурҳониддин ғийбатчиларга қараб: «Айтинслар қани, айб шамширдами ёки кўнғизу пашшадими? Сизлар ўзларингизнинг айбингиз билан ўзингизни қилинча уриб, ҳалок бўласизлар!» — деган экан. Шу воқеа ҳам сабаб бўлиб Султон Бурҳониддинга «Қилич» лақаби қўшилган экан.

Тасаввуф тарихида Султон Бурҳониддинни Қилични Шайх Бурҳониддин Қилич номи билан аташиб, Султон Иброҳим Адҳам билан бир ўринда қўйишган. Чунки, бу иккала зот подшоҳ бўла туриб, тахтдан ўз хо-

қилеларича воз кечиб, дин ва тариқат йўлида хизмат қилишни ўз олдиларига вазифа қилбн қўйишган.

Шайх Бурҳониддин Қилич пиру-устоз ҳисоблаган кишилардан бири Шайх Муслиҳиддин Хўжандин эди. Манбаъларда ривоят қилишларича, Султон Бурҳониддин устози Шайх Муслиҳиддиннинг уйига меҳмон бўлганида, Шайх мулозимларига буюриб, Султон Бурҳониддин учун етти қават кўрпа-тўшак солдирган. Султон Бурҳониддин эса, жуда баланд экан, деб уч қаватни олиб қўйиб, қолган тўрт қават кўрпага ўтирганлар. Шунда устозлар айтадиларки, — «агар ул уч қаватни олиб ташламаганингизда эди, сизга етти қават осмон кашф этилган бўлур эди; Энди сизга фақат тўрт қаватгина аён бўлди».

«Жомеъ ул-мақомот», «Қандия» ва бошқа манбаъларда келтирилишича, кимки Шайх Бурҳониддин Қиличга нисбатан (ёки уни орқасидан) ёмон сўзлар билан одобсизлик қилса, бўҳтон ёздирса, албатта бир балога мубтало бўлар экан. Шайх Бурҳониддин соҳиб каромат ва соҳиб мақомот арбоб сифатида ўз замонасининг қутбул-авлиёси ҳисобланган.

«Қандия»да келтирилишича, Самарқандлик авлиё Шайх Нуриддин Басир (Қутби Чаҳордахўм) ва унинг ўғли Шайх Шамсиддин билан Шайх Бурҳониддин Қилич ўрталаридаги алоқа жуда мустаҳкам бўлган. Шундай борди — келдиларининг бирида, яъни Шайх Шамсиддин Шайх Бурҳониддинни зиёрат қилиб, суҳбатлашиб келиш мақсадида Ўзгандга борганида, Шайх Шамсиддин иккалалари олдин-кетини вафот этадилар ва иккалаларининг ҳам жанозалари бирга ўқилиб, бирга дафн этиладилар. Кўп ўтмай Самарқандда Нуриддин Басир (Қутби Чаҳордахўм) ҳам вафот этади.

Амир Темур келиб, Самарқанднинг Тепақўрғондаги Аркда (ҳозирги «Кўксарой» меҳмонхонаси ёнида) Нуриддин Басирга атаб мақбара қурдиради. Шу билан бирга ўша даврда Ўзгандда ҳам Шайх Бурҳониддин Қилич мақбараси қайтадан қурилади.

Амир Темур тарихи ҳақидаги асосий манбаъ ҳисобланган Шарафиддин Али Яздийнинг «Зарафнома» асариде келтирилишича, сафарда юрган Амир Темурнинг тушига Шайх Бурҳониддин Қилич киради. Шунда Темур ул зотнинг истиқболига шошилиб, Самарқандда касал ётган ўғли Жаҳонгир Мирзонинг саломатлигини Худон таолодан тилашни ул зотдан илтижо қила-

ди. Ҳазрати Шайх ўшанда бундай деган экаилар: «Бу иш Худогагина аёнидир!» Уйқусидан чўчиб уйғонган Амир Темур зудлик билан Самарқанддан хабар келтириш учун чопар йўллайди. Кейин маълум бўладики, Жаҳонگیر Мирзо вафот этган экан.¹

Шу воқеа каби баъзи асарлардаги аҳамиятли воқеалар тафсилоти Ҳазрати Бурҳониддин Қиличнинг тушларга кириб башорат қилишлари билан баён қилинади.

— Ҳазрати Махдуми Аъзам мазкур Султон Бурҳониддин Қиличга ушбу турйқа етади: Махдуми Аъзам ибн Сайид Жалолиддин ибн Сайид Жамолиддин ибн Бурҳониддин Хожа ибн Сайид Мир Али (Мажнун) ибн Сайид Бурҳониддини Қилич.

...Махдуми Аъзам йигитлик вақтларида Хожа Аҳро-ри Вали, Абдурахмони Жомий ва Мавлоно Муҳаммад Қози каби алломалар билан суҳбат қурганлар, улардан сабоқлар олганлар. Жумладан, Абдурахмони Жомий Самарқандда бегоб бўлиб ётганларида ёш Махдуми Аъзам устози Мавлоно Муҳаммад Қози билан ул зотни кўргани боришганлари тарихда қайд этилган. Ҳазрати Жомий уларнинг қадам ранжида қилганларидан хушнуд бўлиб: «Келингиз, хуш келибсизларким, ушбу замон бир-биримизни ганимат билайдик ва бу шундай замонким, эртангиз не бўлишини Яратгандан бошқа деч кимса билмайдир», — деганлар. Уша пайтда Мавлоно Жомийдек буюк зотларнинг назарига тушиб қолган Махдуми Аъзамнинг ёрлари ўттизга ҳам етмаган бўлиб, Нақшбандия силсиласининг бўлажак назариятчи раҳбарининг етуклик аломатлари ёшликданоқ намоён бўлган эди. Шунинг учун ҳам, улур алломаларнинг тарбияларини кўрган Сайид Аҳмадхожа баркамоллик даражасига етиб, «Махдуми Аъзам» (Ҳазратларнинг улуғи) унвонини олади. Тасаввуф ва фикшунослик илмлари бобида ул зотдан олдин «Аъзам» (яъни, улур) лақабини фақатгина Имом Аъзам² ва Фавсул-Аъзам³ каби алломаларгина олишган.

Бу зот ҳақида кейинчалик даҳбедлик тарихчи шоир Қаттахоқхожа Даҳбедий ўзининг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» асарида шундай сатрлар ёзиб қолдирган:

¹ 690—767 йилларда яшаган; «Ханафия» мазҳабининг асосчиси.

² 1079—1166 йилларда яшаган; «Қодирия» тариқатининг асосчиси.

Ҳазрати Махдуми Аъзам дунёда қутби замон
Равзаси аҳли тариқатга эрур доруломон.
Марқади покни зиёрат айлангиз, эй дўстон
Токи бўлгайсиз икки оламда қар гамдин омон.

(равза-жаннат боғи; марқад-қабр).

Ҳазрати Махдуми Аъзам, манбаъларга қараганда
1542(949) йилда Даҳбедда вафот этиб, хонақоҳга, ўзла-
ри севган дарахт ёнига дафн этиладилар. Тарихий
китобларда ул кишининг вафотлари абжад ҳисобида
қуйидагича келтирилгандир:

Орифё к-у дар тариқат муқтадон аср буд
Ғашта аз роқи ҳақиқат аҳли дияро раҳнамоӣ.
Бисту як буд аз муҳаррам рӯзи шанба вақти чош
Мурғи руҳаш кард парвози аз ин меҳнатсароӣ.
Баски, будам дар таяллум аз фироқи рӯи ӯ,
Ефтам тарихи фавтиш «Қутби олам рафт вой!»

Мазмуни:

Тариқатда орифу, аср пешвоси эди
Ҳақиқат йўлидан юрган аҳлидиллар раҳнамоси эди.
Муҳаррам ойининг йигирма биринчиси, шанба кун,
туш вақти
Бу қашвишли дунёдан унинг руҳи куши парвоз қилди.
Баским, унинг юзининг фироқидан шуни билдиб
олдим,
Ва вафот тарихининг топдим: «Афсус, олам қутби
кетди».

Абжад йил ҳисобида ушбу мисралардаги «Қутби
олам рафт, вой» сўзи тарих моддаси бўлиб, ҳижрий
949 (мелодий 1542) йилга тенг бўлиб, Ҳазрати Махду-
ми Аъзамнинг вафот этган йилларини англатиб туриб-
ди.

ДАҲБЕДИЙ ХОЖАЛАРНИНГ НАҚШБАНДИЯ СИЛСИЛАСИДАГИ ДИНИЙ ВА СИЕСИЯ ФАОЛИЯТЛАРИ ЗИКРИ

Удуг машойих Ҳазрати Хожа Аҳрори Вали ва ул
зотнинг ўринбосарлари Марлоно Муҳаммад Қози ва-
фот этишгач, XVI асрнинг биринчи чорагидан бошлаб

Нақшбандия силсила сулукининг раҳбари этиб Махдуми Аъзам сайланадилар. Бу сулукга ўша даврдан бошлаб XX аср бошларига қадар яъни парокандаликка учраганига қадар, ул зот авлодларининг намоёндалари ўз замоналарида вақти-вақти билан раҳбарлик қилиб келишгандир. Шуниси қизиқким, Нақшбандиядек бир улуг силсила сулукини бир оиладан, бир табақадан чиққан бир неча вакилларнинг орқами-кетин бошқариши ҳам тасаввуф тарихида бошқа учрамаган ҳолдир.

Ҳожа Абул Бақонинг (XVI аср охири — XVII аср боши) «Жомеъул-мақомат»; Ҳафиз Ранишининг (1549—1605) «Абдуллонома» (Шарафномаи шоҳи); Муҳаммад Содик Қашқарийнинг (1762—1849) «Тазкираи азизон» каби асарларининг далолати беришича, теурий Заҳриддин Муҳаммад Бобурмирзо ҳам Махдуми Аъзамни пир билган экан. Буидан ташқари Бобурмирзо ўзининг «Бобурнома» асарида Махдуми Аъзамнинг амакиёдалари бўлган Ҳожа Мавлоно Қозини (Ҳожа Абдуллони)¹ ҳам ўзига пир-устоз ҳисоблаганлигини ёзган.

...Бобурмирзо Самарқандни эгаллагач, она шаҳри Анджонни унинг душманлари ишғол қилиб, пир Мавлоно Қозини (Ҳожа Абдуллони) қатл эттирадидлар. Бунга сабаб шулким, «Бобурнома» да айтилганидек (50 бетда), Ҳожа Мавлоно Қози Бобурмирзонинг пир бўлибгина қолмай, балки ўзининг 18 минг қўй ва молия Бобурмирзонинг қўшин-аскарларига улаштириб, унинг давлатдорлигини ҳар томонлама ёқлаб турган тарафдори ва маслаҳатгўйи ҳам эди. Бобурмирзонинг пиридан ажратиш, унинг қавотини синдириш билан тенг эканлигини улар яхши билар эди. Энди, унинг пир Махдуми Аъзам бўлиб қолган эди. Муҳаммад Содик Қашқарий ўзининг «Тазкираи азизон» асарида Бобурмирзонинг Махдуми Аъзамга нақадар катта ихлос қўйганлигини аниқлаётгани мақтуб ва шеърини содиқ аъёнларидан, соғалар билан қўшиб юборганлиги ҳақида ёзади: **Шеър:**

Дарвишонро гар чй на аз ҳешонем
Лек аз дилу жон мўътақиди эшонем
Дур аст бигўй шоҳро аз дарвеш
Шоҳем, вале бандан дарвешонем.

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», 1989 й. «Юдузча» нашри. Тошкент. 49 ва 51 бетлар.

Мазмуни:

Ғар дарвешлар ўзимиздан (шоҳлардан) бўлмасалар-
да.
Лекин, биз жону дилимиз ила уларга эътиқоддимиз.
Шоҳ билан дарвеш орасида қанча фарк бўлмасин,
Биз шоҳ бўлсак-да, дарвешлар ҳукмидадурмиз.

Кўриб турганимиздек, Бобурмирзо ул зотга мактублар йўллаб турган, ўз навбатида Махдуми Аъзам ҳам номалардан бирортасини жавобсиз қолдирмаган. Жумладан, унинг (Махдуми Аъзамнинг) «Рисолаи Бобурия» асари шундай хатлардан бирига жавоб тарзида битилган эди.

«Тўҳфатул — хоний» (тарихи Раҳимхоний) асарида ёзилишича, Бухоро амирлари — манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимхоннинг тахтга ўтириш маросимига энг аввало (ушбу тартибда) Махдуми Аъзам, Саъид Ота, Хожа Ислои Жўйборий ва Хожа Аҳрорларнинг авлодларидан бўлганлар таклиф этилган.¹ Яна шу манбаъда ёзилишича, Бухоро хонлигининг олий-диний лавозимлари қуйидагича тақсимланган: 1) «Ўрғини шоҳнишини», яъни олий диний лавозимга Махдуми Аъзам авлодидан бўлган Исохожа тайинланган; 2) Бухоро давлати шайхулисломи қилиб Хожа Ислои Жўйборийнинг (Махдуми Аъзамнинг I-халифаларининг) авлодидан бўлган Насруллохожа тайинланган; 3) Нақиблик лавозимига Саъид Ота авлодидан Мухаммадхожа; 4) Қози Қалонлик лавозимига эса миракон уруғидан Низомиддинхожани, Кейинчалик уни Давлат Қушбеги билан бирга Амир Маъсум — Шохмурод қатл эттирган); 5) Самарқанд шаҳри ва вилоятининг шайхулисломлик лавозимига эса Хожа Аҳрор авлодидан бўлган Шахобиддинхожа тайинланган. Кўриб турганимиздек, хокимият ва ҳукмдорлар сулоласи қанча ўзгармасин, диний ҳуқуқий лавозимларнинг, бу тарздаги тузилиши асрдан-асрга бир зайлда ўзгармай келаверган.

Уша даврларда бир қизиқ одат бор эдиким, агарда Ўрта Осиё, Эроннинг Хуросон вилояти ва бошқа ерлар ҳукмдорлари фарзанд кўришса, Махдуми Аъзам авлодидан бўлган машҳур пирлар ҳузурига чақалоқни ном

¹ Т. Сандаулов. «Очерки историографии истории народов Средней Азии». 1962 й. «Ўқитувчи» нашри. Тошкент; 104-бет.

қўйиш учун юборар эдилар. Масалан, таниқли тарихчи Хофиз Танишнинг «Шарафномаи шоҳи» (Абдулланомани асариди келтирилишича, Бухоро хони Искандархоннинг (1560—1583 йиллар ҳукм сурган) ўғли Абдуллохон (1583—1598 йиллар ҳукм сурган) номини Махдуми Аъзам қўйган экан. Ном қўйиш вақтида, — «бу чақалоқ жуда қобилиятли, улуғ подшоҳ бўлишини, тахтада ўтирган даврда давлати кучайишини» олдиндан айтган эканлар. Ҳақиқатан ҳам, Абдуллохон Шайбонийлар ичида энг қобилиятли ва қудратли хон бўлган.

«Тарихи Муқумхоний» асариди эса келтирилишича, Бухоро подшоси Субҳонқулихон (1680—1702 йиллар ҳукм сурган) ўғил кўрганида унга ном қўйиш учун «бурҳонул-авлиё вал-атақия, ҳидоят паноҳ, ҳақиқат огоҳ Насриддинхожа ибн Абдулғаффорхожа ибн Солиҳхожа ибн Хожа Қалонхожа ибн Махдуми Аъзам қудсу сира»нинг ҳузурига юборадилар ва ул зот Қуръони Карим саҳифаларини очиб, ундан:

«Аузубиллоҳи минач-шайтонир-ражим,
Раббижаални муқим ас-салоти ва мин зуррияти».

«Парвардигоро! Мени ва зурриётимни намозхон қил» деган ояти Каримага кўзлари тушиб, чақолоқга Муқимхон (1697—1704 ҳукм сурган) деб ном қўядилар. Балх ҳокими бўлган ушбу ҳукмдор ҳам тарихда катта из қолдиргандир.

Махдуми Аъзамийларнинг сиёсий фаолиятларига келсак, тарих китобларида бу табақа бир қанча подшоликларни бошқарганликлари эътироф этилган. Жумладан, юқорида айтиб ўтганимиз Султон Бурҳониддин Қилич Фарғонада подшоҳ бўлгани маълум. Тарихчи Муҳаммад Содиқ Қашқарий ва йирик рус шарқшунос олими Бартольднинг даволат беришларича, Шарқий Туркистонда подшолик Чигатой уруғидан Махдуми Аъзамий хожалардан бўлган Офоқхожа қўлига ўтганлиги XVIII асрда рўй берган.¹ XVIII аср охирида ҳукм сурган Самарқанд ҳокимлари (Шарафиддин Абу Иброҳим ва Сайид Муҳаммад Амин) Махдуми Аъзам авлодларидан бўлишган.² Шунингдек, Абдурахмони Мустажир ўзининг «Рўзномаи сафари Искандарқўл» китоби-

¹ Бартольд. «Сочинение», том-11. 275—276 бетлар

² Абрамов М. М. «Махдуми Аъзам ва Даҳбед тарихи» китоби-га «Текниза», 15 — декабрь 1993 йил.

да қайд қилишича, Тожикистоннинг Масжоҳ, Урметан, Фулғор каби юртлари подшоси Раҳимшоҳдан халқ нозиб бўлиб, уни тахтдан ағдаргандан сўнг, даҳбедий хожалар силсиласидан бўлган ёш йигит (Пошшохожа номи билан тарихга кирган) подшоҳ бўлади. Яқинда маълум бўлган маълумотларга қараганда XX асрнинг 40-йилларида эса Шарқий Туркистонда ушбу табақадан бўлган Алихонтўра Соғуний³ бошчилигида ислом давлати ташкил топган бўлиб, у киши машҳур саркарда сифатида танилган эди. Султон Бурҳониддин Қилич наслидан бўлган Алихонтўра шахсан Сталиннинг буйруғи билан Шарқий Туркистондан алдов натижасида ўғирланиб келиниб, ўнлаб йиллар давомида Тошкентда уй қамоғига ҳукм қилинган эди.

Кўриб турганимиздек, бу табақа фақат ислом дини шарвати ва тариқатининг пешволари бўлибгина қолмай, балки сиёсий жиҳатдан ҳам асосий тахт даъвогарлари ҳисобланиб, Даҳбед мавзеъсини Урта Осиё халқларининг ижтимоий, сиёсий ва маданий тарихида ўз ўрнини топишини таъминлаганлар.

МАҲДУМИ АЪЗАМИЯЛАР ҲАҚИДАГИ ТАРИХИЙ-БАДИИЙ АДАБИЕТЛАР ЗИКРИ

Сайид Аҳмади Косоний—Маҳдуми Аъзам замонасининг улуғ мутасаввуф олими ва назариётчиси бўлиб, унинг авлодлари ислом дини тасаввуф тариқатининг йирик намояндалари, бинобарин олиму фозил кишилари бўлишган.

Табақа асосчисининг ислом дини, тасаввуф фалсафасига доир ўттиздан ортиқ асарлари замонасининг забардаст олимларидан саналганлигини билдиради. Ул зотнинг ёзган асарларида тарих, адабиёт, дин, тасаввуф, панду-насиҳат, давлатни бошқариш ҳақида батафсил мушоҳадалар юритилган.

Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг ҳаётлари, фаолиятлари ва мақоматлари тўғрисида жуда кўп асарлар ёзилган бўлиб, булар ичида Хожа Абул Бақонинг 1619 йилда ёзилган «Жомеъул—мақомот» асари алоҳида ўринда туради.

³ К. Шокиров. «Икки Туркистон турури». «Шарқ юлдузи» журнали, 1992 йил. № 7. 3—4 бетлар.

Машхур «Самария» китобининг муаллифи Самарқанд ва Қарманнинг муфтий ва Қози Қалони, тарихчи олим Абу Тоҳирхожа Самарқандий «Жомеъул-мақомат» китобига шундай баҳо берган: «Ҳазрати Махдуми Аъзам жанобларининг мақомот, ҳолат ва кароматлари шундайким, бу нодоннинг (яъни, Абу Тоҳирхожанинг) қалами уни тақрир ва таҳрир қилишга ожизлик қилади. Ул кишининг мақоматлари ҳақида машхур бир китоб бўлиб, унда ҳам ул зотнинг ҳолатлари қисқа ёзилган».¹ Демак, Абу Тоҳирхожадек фозилнинг фикрича, «Жомеъул-мақомат» каби машхур асар ҳам Махдуми Аъзамнинг фазилатларини тўла ёритишда камлик қилар экан.

Тасаввуф силсиласининг энг улуғи бўлган нақшбандия сулуки қонун-қоидаларини сулук асосчиси Ҳазрати Баҳоваддини Нақшбанд баён қилиб ўтган бўлсалар, бу қоидаларни назарий жиҳатдан илмий асослаб берган киши — Махдуми Аъзам бўлиб, бу тариқатнинг афзаллигини илмий ёндашиш орқали тарғибот қилгандурлар. Ул зотнинг бу соҳада ёзган асарлари жуда кўпдир. Махдуми Аъзам ва авлодларининг тарихлари, ижодлари ва фаоллиятларига тегишли манбаъларни уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Махдуми Аъзамнинг ўзлари ёзган асарлар;
2. Махдуми Аъзамийлар ёзишган асарлар;
3. Махдуми Аъзамийлар ҳақида бошқа муаллифлар ёзган асарлар;

1. МАХДУМИ АЪЗАМ ЁЗГАН АСАРЛАР:

Махдуми Аъзамнинг ўзлари ёзган асарлари замирида асосан Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифдан келтирилган оятлар ётади ва асарлар уларга асосланиб ёзилгандир.

Ул зот ёзган асарларнинг аксарияти «Мажмуан расоил» (Рисолалар тўплами) номлик тўпламда мужассамлаштирилгандир. Қуйида Махдуми Аъзам ёзган асарларнинг қисқача тавсифини берамиз:

1) «Асрорул — никоҳ». Бу рисола ислом дини ва шариятининг никоҳ шартин сиру-асрорларига бағишланган асардир.

¹ Абу Тоҳирхожа, «Самария», 1991 йил. «Қамалак» нашри. Тошкент, 56-бет.

2) «Рисолаи самоня». Бу рисола Нақшбандия тариқатига нисбатан фарқли равишда, бошқа силсила тариқатларида намоён бўладиган зикрлар ҳақида (яъни, бошқа тариқатларда учрайдиган зикрни жаҳрия, зикри самоня ва ҳилватда (узлатда) ўтириб зикр айтиш каби-лар ҳақида) мушоҳадалар юритилган.

3) «Рисолаи вужудия». Бу рисола тавҳид ҳақида раҳдатул—вужуд ҳақида, яъни Худонинг ягоналиги, мавжудлиги ҳақида Ҳадиси шарифдан маълумотлар келтирилиб ёзилган асардир.

4) «Рисолаи одобус-соликин» — пиру-муршиднинг ва муридларнинг одоб-ахлоқи, вазифалари ҳақидаги рисо-ладир.

5) «Рисолаи адаб ус-содиқин» — илоҳий севги, кўн-гилдан Худога содиқлик, луқмани пок тутиб Ҳақга ети-шиш ҳақидадир.

6) «Ганжнома» — ахлоқий хазиналарнинг энг асо-сийси бўлган илоҳий севги ҳақидадир.

7) «Рисолаи бақоня» — кўнгилдан кўз ёши тўкиб тавба қилгандарга Худо томонидан раҳм-шафқат ваъда қилингани ҳақида.

8. «Насиҳат ус-соликин» — Ҳазрати пайғамбар(с) нинг ҳадислари—«Қалон—наби алайҳиссалом: Қалбул — мўминин аршуллоҳил — азим» (Мўминлар қалби улуг аршдир) мазмуни жиҳатидан ахлоқ қондалари асосида ҳамда Оллоҳ буюрган маънавий қонқишга келиш ҳақидаги рисоладир.

9) Шарҳи саводул—важҳа фи-дорин.—Бу рисолада маънавий қашшоқлик инсон учун икки дунёда ҳам шар-мандали ҳол ва юзи қоралик каби эканлиги; Ҳадислар мисолида, тариқат нуқтан назаридан ёритилган.

10) «Шарҳул-валади саробия» — Бу рисола тарбия ҳақида, ўғил ўз отасига ўхшашга ҳаракат қилганидек, мурид ҳам ўз дирига ўхшашга ҳаракат қилиб, унга эр-гашиш кераклиги ҳақидадир.

11) «Ниҳоят ус-соликин» — Бу рисола суфийлик тариқатининг хушбуй йўллари ҳақида, бу йўлда Оллоҳ-дан бошқа ҳамма нарса иккинчи даражада бўлиши ке-раклиги уқтирилади.

12) Рисолаи зикр — Рисолада энг яхши ва асосий зикр: «Ло илоҳа иллолоҳ» шарҳи берилган.

13) Рисолаи баёни силсила. Бу рисола Нақшбан-дия силсила сулуқининг маънавияти, унинг Ҳазрати пайғамбар(с) ва Абу Бакр Сиддиқдан бошлаб Махдуми

Аъзамнинг пиру устозларигача бўлган вакиллари баёнига бағишланган. Рисола шойбонийлардан Жонибек Султоннинг илтимосига кўра ёзилган.

14) «Чоҳор калима». Рисола «Хожагон» тариқатининг асосчиси бўлган Хожа Абдулхолиқи Гиждуваний мушоҳадаларининг шарҳидир.

15) «Силсилат ус-содиқин». Бу рисола ҳам аҳли тасаввуфнинг Ҳазрати пайғамбар(с) ва Абу Бакр Сиддиқдан бошланиб келадиган силсила-занжирлари баён қилинган. У устозлари асарларидан илҳомланиб ёзилган рисолага ўхшайди.

16) «Рисолаи биттихия». Қовун ҳақида рисола, деб аталган бу асар ҳосилни йиғиб олишни ўйлашдан олдин ерга уруғ сепишни ўйлаши керак бўлган деҳқон каби, ҳар бир мусулмон ҳаёт вақтидаёқ боқий дунё (нариги дунё) ҳақида ўйлаши кераклиги тўғрисида фикр юритади. Бундан ташқари қовун етиштириш соҳасидаги ўз тажрибаларини ниҳоят раво баён этган. Рисола Ҳазрати пайғамбар(с)нинг ҳадиси шарифлари «Қоланнаби алайҳиссалом: «Ад-дунё мазраатул-охират» — Дунё—охиратнинг экинзоридир», — билан мустаҳкамланган.

17) «Мирот ус—сафо». Бу рисола «Поклик кўзгуси» деб аталиб, маънавий тозаликни соф кўзгуга қиёсласанда, кўзгу баъзи чанглардан холи эмаслиги ҳам эслатилади. Суфийлик тариқатининг асосий вазифаларидан бири, бу кўнгилни — кўзгуни пок тутишга кўмаклашишдир.

18) «Зубдат ус-соликин ва танбиятус — салотин». Рисолада ҳукмдорларнинг фазилатлари, уларнинг оддий халқ билан қандай муоммалада бўлишлари лозимлиги ҳақида сўз юритилган.

19) «Гул ва Наврўз». Бу рисола суфийлик маънавияти, халқ билан ҳукмдорлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида бўлиб, Махдуми Аъзамнинг муриди ҳукмдор Абдуллоҳоннинг илтимоси билан ёзилган.

20) «Рисолаи меърож ул-ошиқин». Рисола жуда юқори мансаб эгаси бўлган машҳур султоннинг (шойбоний Убайдуллоҳон бўлса керак) сафардан қайтишига бағишлаб ёзилган асар бўлиб, суфийлик тариқатларининг халқ ҳукмдорларнинг кўнгилларига етказадиган таъсири ҳақидадир.

21) «Рисолаи муршид ус-соликин». Бу рисола ҳақиқий суфий ва тариқат йўлбошчисининг вазифалари ҳақидаги асардир.

22) «Воқеаи ҳаққония». Рисола муаллифга улуғ аломалар, пирлар томонидан тасаввуф издошларини тўғри (ҳақ) йўлга бошлаш ҳақида айтган ўғитлари тўғрисидадир.

23) «Рисолаи Бобурния». Бу асар Хожа Убайдулло Аҳрори Валининг «Рисолаи волидия»сининг Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо томонидан ўзбек тилига ўғирилган таржимаси ҳақида ҳамда Бобурнинг Махдуми Аъзамга юборган хатига жавоб тариқасида ёзилган.

24) «Рисолаи баёни воқеа». Бу рисола ҳам тасаввуф тариқатларининг баёнига бағишланган.

25) «Рисолаи фатҳнома». Рисолада муаллифга мўъжизавий равишда аён бўлган башорат ҳақида гапирилади.

26) «Рисолаи танбиятул—уламо». Бу рисола тариқатнинг йўлидан бораётган ҳақиқий ва шунчаки кўриниш учун юрган олимлар, фикҳшунослар ва бошқа соҳа уламоларига насиҳат тариқасида ёзилган.

27) «Рисолаи фаноия». Рисолада бу дунёнинг ўткинчилиги; ҳақиқий дунё эмаслиги, бевафолиги; ҳақиқий дунёбоқи дунёлиги ҳақида; бу дунёда яхши, савоб ишлар қилиб, у дунё шарофатига эришиш ҳақида сўз боради.

28) «Рисолаи шайбня». Бу асар қариллик ҳақида, ҳаёт аччиқ-ширинини тотиб кўрган донишманд қариллик ҳақидадир.

29) «Рисолаи илмия». Бу рисолада ислом динидаги илмлар, тасаввуфдаги илми ҳол ва дунёвий илми қол-шариат илмлари, Ҳазрати пайғамбар(с)нинг фазилатлари, чорёрлар ва имомлар ҳаёти ҳақида ҳамда тўрт мазҳаб имомларининг ҳаёти, уларнинг дунёқарашлари тўғрисида фикр юритилган. Рисолада тасаввуф силсиласининг «қандил» (чироқ) каби Муҳаммад пайғамбар(с)дан Хожа Аҳроргача ва Мавлоно Зоҳидгача қўлдан-қўлга, пирдан шогирдга) берилиши ёзилган.

30) «Рисолаи аҳволийул—уламо ва умаро». Бу рисола олимлар ва ҳукмдорларнинг муносабатлари ҳақида бўлиб, унинг марказида Ҳазрати пайғамбар(с)нинг қўйидаги ҳадиси шарифлари ифодаланган: «Қолан-наби алайҳиссалом»: «Хайрул-умаро ман зорал-уламо ва шарул-уламо манзор-ал-умаро—«Амирларнинг энг ях-

шилари олимларни зиёрат қилади; олимларнинг энг ёмонлари эса амирларни зиёрат қиладилар» Шу билан бирга бу рисолада Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ҳам бу ҳақдаги фикрлари келтирилган.

31) «Рисолаи шарҳи абиёт» (Рисоланинг бошқа номи «Шарҳи рубоиёти Убайди»). Бу рисола 1533—1539 йилларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган шойбоний ҳукмдор — Убайдуллоҳон ибн Маҳмуд Султоннинг «Убайди» тахаллуси билан ёзган рубоийлар тўплами асарига Маҳдуми Аъзамнинг ёзган шарҳидир. Рисоланинг яна бир номи «Шарҳи ғазалиёти Убайдуллоҳон»дир.

32) «Рисола дар маноқиби Хожа Абдухолиқи Гиждувоний». Бу рисолада «Хожаган» тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқи Гиждувонийнинг ҳаёт йўллари, фазилатлари ва дунёқарашларининг баъни берилгандир. Бу асарнинг яна бир номи «Рисола дар санади Хожағони тариқат»дир.

33) «Муножот». Ислом дини ва тасаввуфнинг бошқа бир қанча алломалари қатори Маҳдуми Аъзам ҳам «Муножот» туркумида асар ёзган бўлиб, бу асар асосан Худога айтилган ҳамду—сано ва муножотлардан иборатдир.

Нақшбандия тариқатининг Хожа Аҳрори Валидан кейинги даврдаги муршиди комили бўлган Маҳдуми Аъзам аҳлоқий поклик ва нисоннинг маънавий камолоти учун зарур бўлган фазилатлардан баҳс юритувчи масалаларга бағишланган юқориде келтирилган асарларни ижод қиладилар. Бу асарлар ҳозирги даврда ҳам ўзининг маънавий қувватини йўқотган йўқдир.

II. Маҳдуми Аъзамийлар ёзган асарлар:

Бу гуруҳда Даҳбедий хожалар табақаси ичида Маҳдуми Аъзамдан кейин тасаввуфнинг яна бир машҳур назариётчиси олими Мўсохонхожан Даҳбедийнинг асарлари аксариятни ташкил қилади ва у ёзган рисоалар диққатга сазовордир. Зероки, бу асар Нақшбандия силсила сулукининг олий раҳбарлари ичида энг охириги «Қутб ал-ақтоб» (қутблар қутби) ҳисобланади ҳамда шу билан бирга ул киши тасаввуф соҳасида кўп асарлар ёзган алломалардан биридир.

Қуйида Мўсохонхожанинг асарларини келтираемиз:

1) «Қасирал—фавоид», «Фойдалар жамламаси» номланган бу асарнинг бошқа номи «Газкиран эшони Мў-

сохонхожа» деб аталган. Китобда сўфийлик ахлоқ қоидалари, тузилмиши кабилар ҳақида гапирилади.

2) «Жоми жаҳон намои». Бу асар тасаввуф маърифати ҳақидадир.

3) «Айнул—маъони». Асарда тавҳид (Худонинг ягоналиги), маърифат ҳақида сўз юритилган.

4) «Ашрафул—ҳолиқ». Бу асарда машҳур тасаввуф олимларидан Шайх Аҳмади Сирхандийнинг айтган сўзлари, мактублари ҳақида келтиришлар ёзилган.

5) «Махзанул—таъриф». Асарда машҳур шайхлар ёзишмалари ҳақида сўз боради.

6) «Зубдатул—ҳақоиқ», Муаллиф бу асарида Нақшбандийликнинг 13 таълимотининг маънавияти ҳақида; Хожа Абдулҳолиқи Гиждувонийнинг васиятномаси ва тасаввуф қонун қоидалари ҳақида фикр юритган.

7) «Дорул—асрор ва санадул—аброр». Асар 7 бобдан иборат бўлиб, тасаввуф маънавиятига бағишланган: 1) Ҳадислар ва силсилаи оълиянинг баёни; 2) Илоҳий нли баёни; 3) Маърифат зикрининг баёни; 4) Эътиқод ва тавҳиднинг баёни; 5) Маърифат ҳақида; 6) Ҳақиқат зикри ҳақида; 7) Одобнинг баёни; Бу етти боб яна 21 фаслга бўлингандир.

8) «Наводирул—маъриф». Бу асар ҳам 7-қисмдан иборат: 1) Нашқбандийлик силсиласи; 2) Ҳазрати Махдуми Аъзам аҳволларининг зикри; 3) Муҳаққиқлар саловатининг зикри; 4) Пирлик ҳақиқати ва муршидлик шароити баёни; 5) Ҳазрати Хожагонининг айтган сўзларининг баёни; 6) Зикрининг баёни; 7) Муҳаммад Ҳакими Темезий мақолатларининг зикри;

9) «Дорул—макнун». Бу асар 3 қисмдан иборат: 1-қисмда «иттиҳод», «ваҳдат», «тавҳид», «шукр», «фасл», «васл», «шиқоват» каби гушунчаларнинг баёни берилган. 2-қисмда Шайх Аҳмади Сирханди тариқати ҳақида; 3-қисмга «ҳақиқат», «маърифат» каби тасаввуф асослари ҳақида сўз боради.

10) «Дар фазилати пайғамбар(с)». Асарда ҳадислар ҳақида ҳамда Ҳазрати пайғамбар(с)нинг фазилат ва ҳаётлари ҳақида сўз боради.

Юқорида келтирилган 10 та асарнинг ҳаммаси Ҳазрати Мўсохонхонининг қаламига мансубдир.

11) «Жомеъ ул—мақомот». Муаллифи: Хожа Абул Бақо ибн Хожа Баҳоваддин ибн Махдуми Аъзам. Юқорида айтганимиздек, 1619 йилда ёзилган бу асар «Самария»нинг муаллифи Абу Тоҳирхонининг эътирофига

қараганда, Махдуми Аъзам фазилатлари ҳақидаги машҳур ва мукаммал ёзилган асар бўлиб, шу билан бирга бу асар ҳам ул зотнинг ҳаёт йўлларини тўла ёрита олмаган экан.

12) «Мунтахабул-таворих». Муаллифи: Хожа Муҳаммад Ҳалимхон ибн Сайид Маъсумхон (1806—1872). Муаллиф—Махдуми Аъзам авлодидан бўлиб, Қўқон хони Умархоннинг дўсти эди. Лекин, у билан жанжаллашиб қолгач, ҳажга боради. Сўнг Россия, Миср, Туркия ва бошқа давлатларга сафар қилади.

13) «Рисолаи торихи Даҳбедия». Муаллиф: Катта-хонхожаи Даҳбедий (1873—1969). Муаллиф Махдуми Аъзам авлодларидан бўлиб, тариқан Нақшбанлия—Аҳ-рория—Даҳбедия—Жумбониянинг охириги пиру-муршидларидан. Асарнинг учдан бир қисми Даҳбед ва унда яшаган пирлар тарихига бағишланган бўлиб, қолган икки қисми асосан форс-тожик ва ўзбек тилида муаллиф томонидан ёзилган шеър, мухаммас, ғазалиёт, рубоийёт, назмий абжад ҳисобида ёзилган тарихлардан иборат. Ушбу асар ҳозиргача, номаълум ҳисобланиб, тарихий қимматли манбаъларга бойдир.

Махдуми Аъзамийлар ҳақида ёзилган ва улар тилга олинган асарлар:

1. «Адабиёти тожик». Р. Ходизода; У. Қаримов; С. Сяъдиев.
2. «Бэбурнома». Заҳриддин Муҳаммад Бобур.
3. «Дагбит». Н. Веселовский, ЗВО, том—III.
4. «Даҳбедийи сухангў». Б. Валихўжаев.
5. «Девони Машраб». Бобораҳим Машраб.
6. «Девони ҳақоиқ ва маъорифи Ҳилоли—Афғонистон».
7. «Жаморот ал-ошиқ ал-асҳобулзавқ». Хожа Муҳаммад Саъид бин Амир Муҳаммад бин Сайид Қамол бин Сайид Муҳаммад бин Сайид Али ал—Ҳусайни ад—Даҳбеди ал—Бухори. Ушбу китобнинг бошқача номи «Жаморот ал-шавқ дар баён маноқиби Махдуми Аъзам».
8. «Жомеъ ул-мақомот». Абул Бақо ибн Хўжа Баҳоваддин.
9. «Зиё ул-қулуб». Муҳаммад Аваз.
10. «Иштихоб аз китоби Насмеъ». Мавлоно Хожаги Имканига.
11. «Қандия», тузувчи Абул Ҳакими Самарқандий.
12. «Манъқиби Мавлоно Лутфилло». Мавлоно Мир Муҳаммад ал-Муфтий Тошкандий.
13. «Маноқиби Махдуми Аъзам». Хофиз Иброҳим.
14. «Мақомоти Махдуми Аъзам». Мулло Қосими Қотиб.
15. «Манъқиби Ҳазрати Мўсохон». Жумақули Қозин Ургут (Хумулий).
16. «Матлабул-толибин». Абул Аббос Муҳаммад Толиб ибн Тождин.
17. «Назм ус-силсила». Сайид Аҳмад Васи Самарқандий.

18. «Намунаи адабиёти тоҷик». Садриддин Айни.
19. «Равоийхул-қудс». Мақсуд ибн Носириддин Ҳусайни ал.Бу хорӣй.
20. «Ривоятҳои Мусоҳони Даҳбедӣ». Муҳаммад Содиқ Ҳашамат.
21. «Рисола дар баёни калимаи тавдид». Низомиддин Аҳмад ал.Бадахши.
22. «Самария». Абу Тоҳирхожаи Самарқандӣ.
23. «Сафинатул-авлиё». Муҳаммад Доро Шукуҳ ал.Ханафи ал.Қодирӣ.
24. «Сиррул-асрор». Мирхожа Мавлоно Мирфозил.
25. «Справочная книжка по Сам. области», вып.—IV. 1898 г.
26. «Тазкирани азизон». Муҳаммад Содиқ Қашғарӣ.
27. «Тазкиратул-атақия ва масиратул-суфия ва лазизатул-азалия». Муҳаммад Амин ибн Азими Марғинони ал.Чимёни ал.Қурайши ан-Нақшбанди ал.Ханафи ал.Муҳаммади.
28. «Тазкират уш-шуаро». Мавлоно Мутрибий Самарқандӣ.
29. «Тарихи қасира». Сайид Мир Шарифи Роқими Самарқандӣ.
30. «Тарихи Махдуми Аъзамия». Оппақхожа.
31. «Тарихи Рашидони туркий». Мирзо Муҳаммад Дуглат.
32. «Тарихи Муқумхонӣ». (Тазкирани Муқумхонӣ). Муҳаммад Юсуф Муншӣй.
33. «Тӯҳфатул-ансоби алавия». Хожа Абдураҳмон ибн Хожа Абдураҳмони Ҳисорӣ.
34. «Тӯҳфатул-зоёрин». Носириддин Ҳусайни Бухорӣй.
35. «Тӯҳфатул-обидин». Муҳлис.
36. «Тӯҳфатул-хонӣй». (Тарихи Раҳимхонӣй). Мулло Муҳаммад Вафо.
37. «Шарафномаи шоҳӣй» (Абдуллонома). Ҳафиз Таиқӣ.
38. «Ҳидоятнома». Мир Халиддин ал.Ерқандӣй.

МАХДУМИ АЪЗАМНИНГ ХАЛИФА—ШОГИРДЛАРИ ЗИКРИ

Ҳазрати Махдуми Аъзам ўзларидан кейин бир қанча халифа—шогирдлар қолдирган бўлиб, булар ўз навбатида халқни ва ҳукмдорларни тинчликка, адолатга чақириб, уларни ҳидоятга бошлаганлар.

Ул зотнинг беш ўғиллари: Муҳаммад Аминхожа (Хожа Қалонхожа); Хожа Дўст, Хожа Исҳоқи Вали, Хожа Баҳоваддин ва Хожа Абдулҳолиқлар иршод маснадида (тахтида) ўтириб, оталарининг ишларини давом эттирганлар. Булар ичида Хожа Қалонхожа эса падари бузургворлари вафотидан сўнг, Нақшбандия силсила-сулуқининг олий раҳбарлигига ўтиришлари керак эди. Лекин 25—26 ёшли камтарин ва шоир табиат бўлган бу зот шундай лавозимдан ўз устози Ҳазрати Хожа Иломи Жўйбори фойдасига воз кечиб, йигирма йилдан зиёд вақт устозининг панасига (соясига) юрди. Шунинг учун ҳам Хожа Қалонхожаи Даҳбедийнинг номи тарихий китобларда жуда кам зикр қилинганлар.

Махдуми Аъзамнинг шогирду-издошлари ҳисобланган фарзандларидан ташқари кўпгина халифа-шағирдлари бўлиб, улар орасидан баъзи таниқлиларини кўриб ўтайлик:

ҲАЗРАТИ ХОЖА ИСЛОМИ ЖҶЙБОРИЙ ЗИКРИ

Хожа Исломи Жўйборий Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг бош ҳалифалари (халафул-хулафо) эдилар.

Хожа Исломи 1494 йилда Бухоро шаҳри яқинидаги Жўйбор мавзеъида таваллуд топган.

Манбаъларда ёзилишича, Хожа Исломи 12 ёшлик вақтида бобоси уни келтириб Ҳазрати Махдуми Аъзамга шогирдликка (муридликка) беради. Бу воқеа Косонда рўй берган бўлса керак; чунки у вақтда Махдуми Аъзам Самарқандга кўчиб келмаган эди.

Еш Хожа Исломи пирининг даргоҳида яшаб, хизмат қилиб, шу билан бирга ислом дини тасаввуф тариқатидан илм ўргана боради.

Кейинчалик эса Ҳазрати Махдуми Аъзам, қондалари бўйича, ўзларининг бош фарзандлари Хожа Қалонхожани Хожа Исломи Жўйборининг тарбиясига ишониб топширади.

1542 йилда Махдуми Аъзам вафот этгач, тариқат раҳбарлигига Хожа Қалонхожани сайлашга ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, ул зот кўнмай ўз ўрнига устози Хожа Исломи Жўйборини таклиф қилади ва ул зотдан, пир сифатида, қўлларини олишни талаб қилади. Шу борада «Жомеъул-мақомат» асарида Ҳазрати Жўйборининг шу сўзлари келтирилган: «Махдумзода чй мефармоянд?... Ҳазрати Махдуми Аъзам ҳамаи моро ба шумо сипардаанд ва бийъат фармудаанд; Шумо иноят карда дар маснад нишинед; Мо ҳама дар хизмат бошем... Махдумзодаам ва подшоям ҳам шумо; Нисбати Ҳазрати бобой худро металабед; Воллоҳ, ки нисбати шарифи эшон дар ман нест ва дар Мулло Лутфилло (Чустий, К.К.) нест ва дар Мулло Хурд нест; ҳамчунинг ҳар яке аз хулафоро ном мебурдаанд, чи нисбати шариф дар ҳеч кадоми мо нест...»

Мазмуни: «Махдумзодам не буюрадилар?... Ҳазрати Махдуми Аъзам бизларни ҳаммамизни Сизга топшириб, бийъат (қасамёд, маъноснда К.К.) буюрган эдилар; Сиз иноят қилиб тариқат тахтига ўтиринг, биз ҳаммамиз сизнинг хизматиңизда бўлайлик... Махдумзодам ҳам ва

подшоҳим ҳам сиздурсиз; Бобонгизинг нисбатини (фақат) сизгина талаб қилишингизни мумкин; Валлоҳким, ул зотнинг шариф нисбатлари менда йўқдир ва Мулло Лутфиллода ҳам, Мулло Хурд ва ҳамма халифаларда ҳам йўқдир»...

Лекин Хожа Қалонхожанинг қаттиқ туриб талаб қилиши натижасида ниҳоят Ҳазрати Хожа Исмоил Жўйборий шогирди Хожа Қалонхожанинг қўлини олиб, шу вақтдан эътиборан ул зот Нақшбандия сулуқининг олий раҳбари ҳисобланиб, тариқатда унинг даври бошланади. Натижада, Ҳазрати Хожа Исмоил Жўйборий йигирма йилдан зиёд вақт тариқатга, Махдуми Аъзамнинг барча фарзандлари ва муридларига жумладан Искандархон, Абдуллахон каби подшоларга раҳнамолик қиладилар.

Манбаъларда келтирилишча, Бухоро ҳукмдори Абдуллохон бир куни Хожан Жўйборийнинг орқасидан ғийбатли гап гапирган ва ўша куни қорин оғриқ касалига мубтало бўлган. Хожа Исмоил Жўйборий келиб унга шифо бағишлаган экан. Бу мисол Ҳазрати Хожан Жўйборийнинг соҳиби каромат эканликларидан дарак беради.

Хожа Исмоил Жўйборий, ул кишининг фарзандлари ва хўжаликлари ҳақида рус тарихчиси П. Иванов ўзининг «Хозяйство жуйбарских шейхов» (Жўйборий шайхлар хўжалиги) деган асарида кенг ёритган.

Йирик тарихчи Б. Ғафуров ва юқорида номи келтирилган П. Ивановларнинг таъкидлашларича, Жўйборийлар катта мол-мулкка эга бўлганлар.

Манбаъларда ёзилишича, уларнинг қўл остиларида минглаб йилқилар (отлар), овчи-қушлар ва итлар, туялар, ерлар тўпланган. Хожа Исмоил Жўйборий даргоҳида 300 киши хизматда бўлган ва карвонлари эса савдо-сотиқ билан Москвагача боришган экан.

Ҳазрати Хожан Жўйборийнинг уч ўғли бўлиб, улардан бирининг номи Хожа Саъд эди; Исмоил Жўйборий унга ўз мероси ва муридлари қолдирган экан. «Тўхфатул-зоърин» китобида келтирилишича, Хожа Исмоил Жўйборийнинг Хожа Муҳаммад Исо исмли номдор бобокалони Сайид Амир Ҳамзанинг (Сайид Амир Кулолнинг ўғли) муриди бўлган Хожа Яҳёдан зикр таълимини олган экан.

Ҳазрати Хожа Исмоил Жўйбори 25 сафар 971 йилда (15 октябр 1563 йилда) ҳижрий ҳисоб бўйича 73 ёшда

вафот этган. Қабрлари Бухоронинг ғарбий дарвозаси ташқарисидаги «Чаҳор Бакр» мавзеъсидадир.

Жўйборий шайхлар ҳақидаги «Матлабал-толибин» асарини Хожа Исмои Жўйборийнинг эваралари Абул Аббос Муҳаммад Толиб ёзгандир. «Тазкирани Фаҳми» деган китобда эса Хожа Исмои Жўйборийнинг бир қанча шеърлари берилган бўлиб, бу ул зотнинг шеърятдан ҳам хабардор эканидан дарак беради. Бундан ташқари Ҳазрати эшоннинг ҳолатлари «Қанзул-атақия» китобида ҳам батафсил берилгандир.

М А В Л О Н О П О Я Н Д А

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг энг яқин халифа саҳобаларидан бири—Мавлоно Поянда эди.

Тарихий манбаъларда ул зот ҳақида ҳар хил маълумотларни учратамиз; Чунончи, баъзи манбаълар бўйича ул зотнинг асл номи Муҳаммад бин Мир Дарвеш Муҳаммад бин Мир Обид ал-Ҳусайни ал-Ахсикенти ал-Аббосий бўлиб, Фарғона вилоятининг Ахсикент мавзеъсида (яъни, Наманган яқинидаги Сайхун-Сирдарё дарёси бўйида туғилган экан.

Мавлоно Мутрибийнинг маълумотларига қараганда, Мавлоно Поянда назм бобида яхши шеърлар ҳам ёзган экан. Сайид Аҳмад Жалолиддини Қосоний-Махдуми Аъзам ва ул зотнинг халифалари Мавлоно Пояндан Ахсикатий ҳамда Файзий Қосоний (Махдуми Аъзамнинг жиянлари) кабилар XVI аср Мовароуннаҳр адабиётига катта ижобий ҳисса қўшган Фарғона адиблари ҳисобланганликлари манбаъларда келтирилгандир.

Махдуми Аъзамнинг иршод маснадида ўтириб, тариқат пешволаридан бири бўлган ўғиллари Хожа Абдулхолиқ ушбу Мавлоно Поянда билан бир замонда вафот этганликлари учун ўша замон шонри Боқи Дарзи Бухорий икки бузурғворнинг вафот тарихларини абжад ҳисобида, муаммо либоси кийдирган шаклда битган.¹

Ду бузург аз жаҳон рафтанду—бурданд,
Қарору сабр аз дилҳо саро сар.
Ба рӯи сийнаҳо аз баҳри тарих
Рақам карданд: «Оҳ дили мукаррар».

¹ Садриддин Айни, «Намунали адабиёти тожик», 1925 й, Москва нашри; ва Муаллифининг шахсий кутубхонасидан.

Мазмуни.

Икки бузург ушбу жаҳондан кетдилар,
Бошдин оёқ, кўнгилдан сабру қарорни элтдилар,
Тарих денгизидан рақам ёздилар
Абжад ҳисобида бўлди: «Оҳ такрор кўнгил».

Пинҳон бўлиб қолмасинким, «Оҳ дил» — «Оҳ қалб» маъносида келиб, абжад ҳисобида «10» сонидан иборатдир; Бу сон ҳаргиз такрорланса, «1010» сонига айланади. бинобарин 1601 йилги мелодийга тенг бўлиб, икки бузургнинг вафот этган йилини билдиради.

Хожа Абдулхолиқнинг қабрлари Даҳбедда бўлса, Мавлоно Поянданинг қабрлари эса Бухородаги Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбандий мақбаралари дарвозасининг ташқарисидаги Файзобод номи билан машҳур қабрдир.

Мавлоно Поянда ҳақида Муҳаммад Ҳусайннинг «Мажмуа ал-фазоил» асарида бу зотнинг фазилатлари, мақомотлари ҳақида фикр юритилган.

МАВЛОНО ЛУТФИЛЛО ЧУСТИЙ ЗИКРИ

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг энг яқин асҳоб ва халифаларидан бири бўлиб, Чустда туғилган. Махдуми Аъзам ўз фарзанлари Хожа Исҳоқи Валини ёшликларидан тарбия қилиш учун Мавлоно Лутфилло Чустийга ҳавола қилган эдилар.

Ул зот 967 (1559) йилда, бошқа бир манбаъ бўйича эса 979 (1571) йилда вафот этганлар ва Чустда дафн этилганлар. Ул зотнинг невараларидан бири Даҳбед хонақоҳида дафн этилган.

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг ушбу зикр этилган таълиқли халифаларидан ташқари яна Мавлоно Ҳамидуддин, Мавлоно Хурд Азизон, Хожа Муҳаммад Шариф, Мавлоно Дўст Саҳҳоф, Мавлоно Исмоил Ширвоний, Шайх Убайдулло Илоҳи, Амир Аҳмад Бухори, Махмуд Чалани, Мирак Қутбиддин бин Мавлоно Қози каби кўп-кўп машҳур халифа-шогирдлари бўлган ва улар ҳам устозлари каби халқни ҳидоятга бошлаб, тариқат маърифатига катта хизматлар қилишган. Манбаъларда келтирилишича, Ҳазрати Махдуми Аъзам 60 авлиёнинг пир-устози бўлганлар. Биз ул зоти бобаракотни баъзан шогирд-халифаларинингина келтириб, ёзишмамизни муҳтасар қилдик.

МАХДУМИ АЪЗАМНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ ВА АҲЛИ БАЙТЛАРИ ЗИКРИ

Манбаъларнинг маълумотига қараганда Ҳазрати Махдуми Аъзам тўрт хотиндан ўн уч ўғил кўрганлар. Лекин бу фарзандларнинг айримларидангина насл қолган бўлиб, улар қуйидагилардир:

I. Косон сайидларидан бўлган Мир Толиб Юсуфнинг Руқия номли қизидан тўрт ўғил: 1, Муҳаммад Амин — Хожа Қалонхожа (Баъзи манбаъларда «Муҳаммад Имин» зеб нотўғри ёзилган; 2) Хожа Дўст; 3) Хожа Баҳоваддин; 4) Хожа Абдулхолик;

II. Биби Маликан Косонийдан икки ўғил: 1) Муҳаммад Хожа; 2) Султон Иброҳимхожа;

III. Қашқар бегининг қизи Бибиҷан Қашқарийдан уч ўғил: 1) Хожа Исҳоқи Вали; 2) Хожа Муҳаммад Али; 3) Хожа Илоҳихожа;

IV. Биби Бухорийдан тўрт ўғил: 1) Муҳаммад Сиддиқхожа; 2) Ҳасанхожа; 3) Хожа Шайх; 4) Хожа Абдуллохожа;

СХЕМА

Ҳазрати Махдуми Аъзам-Сайид Аъзими Косоний фарзандлари:

Мир Толиб Юсуфнинг қизи Руқиядан	Биби маликан Косонийдан	Қашқар бегининг қизи Бибиҷан Қашқарийдин	Биби Бухорийдан
1. Муҳаммад Амин (Хожа қалон)	1. Муҳаммад Хожа	1. Хожа Исҳоқи Вали	1. Муҳаммад Сиддиқхожа
2. Хожа Дўст	2. Султон Иброҳим-Хожа	2. Хожа Муҳаммад Али	2. Ҳасанхожа
3. Хожа Баҳовуддин		3. Хожа Илоҳихожа	3. Хожа Шайх
4. Хожа Абдулхолик			4. Хожа Абдуллохожа

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг боқий қолган авлодлари асосан Муҳаммад Амин-Хожа Қалони Даҳбедий ва Хожа Исҳоқи Валининг зурриётларидир. Қуйида Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг тўнғич ўғиллари Муҳаммад Амин-Хожа Қалоннинг авлодлари силсиласининг тизimini келтирдикким, бу тизимдаги шахслар силсилан Нақшбандия-Аҳрория-Даҳбедия-Жумбония деб кейинча-

лик аталган силсиланинг пешволари бўлишган (Жумбония—яъни, Нақшбандия-Аҳрория-Даҳбедия силсиласи номига кейинчалик киритилган қўшимча ном бўлиб, «Нақшбандия силсиласининг охириги тебратиб турувчилари», маъносидадир. Жумбонидан—форсчасига тебратувчи, маъносини англатади):

Махдуми Аъзамнинг фарзандлари ичида беш ўғиллари иршод маснадида (яъни, пирлик тахтида) ўтириб, халқни ҳидоятга бошқаришган бўлиб, булар: Муҳаммад Амин (Хожа Қалонхожа); Хожа Дўст; Хожа Исоқчи Вали; Хожа Баҳоваддин ва Хожа Абдулхолиқдир. Лекин ушбу фарзандлар ичида бош ўғил — Хожа Қалон ва учинчи ўғил Хожа Исоқчи Вали жуда машҳур бўлишган.

Хожа калонийлардан (Муҳаммад Амин авлодлари) бир неча киши Махдуми Аъзам каби Нақшбандия силсиласининг олий раҳбарлари бўлишгандир. Чунончи, Хожа Қалоннинг ўзлари; ул зотнинг тўнғич ўғли Хожа Ҳошим; Хожа Ҳошимнинг наслидан бўлган Исохожа, Мўсохонхожа, Умархожа кабилардир.

Махдуми аъзамийлар ҳақидаги аксарият китобларда, масалан, «Жомеъул—мақомат», «Равойиҳул—қудс», «Маноқиби Мўсохонхожа» ва бошқа асарларда ушбу табақанинг «Самаран шажараи тойибаси» (яъни, асосий самарали шажараси, маъносида) айнан хожакалонийлар орқали боради, деб ёзилган.

Хожа Исоқчи Вали авлодлари (хожа исҳоқийлар) эса кўпинча ҳокимиятни бошқаришган. Таъбир жоиз бўлса, шуни айтиш лозимки, хожакалонийларга диний раҳбарлик, хожанисҳоқийларга эса дунёвий раҳбарлик насиб этган.

Шундай бўлса-да, Шарқий Туркистонда ташкил топган биринчи хожалар давлати сулоласига хожакалонийлар асос солишгандир.

Даҳбедий хожалар силсиласидан етишиб чиққан Нақшбандия сулукининг қутблари ҳам асосан хожакалонийлардан эди. Жумладан, Хожа Қалон, Хожа Ҳошим, Солиҳхожа, Офоқхожа, Абдулғаффорхожа, Исохожа ва Мўсохонхожа каби ўнга яқин қутбул—ақтоблар (яъни, қутблар қутби)ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Шу билан бирга бу қутблар кўпгина ислом давлатларида катта нуфузга эга бўлишган. Масалан, Махду-

¹ Ҳазрати Офоқхонинг насабномаси ўз бобида келтирилади».

ми Аъзамнинг ўзлари ва ўғиллари Хожа Қалонхожа — теурийлар ва шайбонийлар давлатида; Хожа Ҳошим-аштархонийлар давлатида; ул кишининг биродари Солиҳхожа — Эроннинг Хуросон юртида; Офоқхожа — Шарқий Туркистон давлатларида; Исохожа — сўнгги шайбонийлар ва Бухоро манғитлари давлатининг аввалги даврларида; Мўсохонхожа — Ҳинду-Покистон ҳамда Урта Осиёдаги манғитлар давлати даврларида; Умархожа — XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Бухоро давлати даврларида замонасининг қутблари эдилар. Уша замон ҳукмдорлари ушбу пирларнинг иродатига ва маҳкуми ҳукмларида эдилар.

Манбаълар шундан далолат беришадикки, XVI аср бошларидан бошлаб, XX аср бошларига қадар бўлган давр мобайнида Урта Осиё, Афғонистон, Шарқий Туркистон, Хуросон, Покистон ва бошқа ерлардаги ижтимоий, сиёсий ва диний ҳаётда Маҳдуми Аъзамийларнинг таъсирлари катта эди.

МУҲАММАД АМИНХОЖА (ХОЖА ҚАЛОНХОЖАИ ДАҲБЕДИ) ЗИКРИ

Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг тўнғич ўғиллари Муҳаммад Аминхожа ~~бўлиб~~ Хожа Қалонхожаи Даҳбедий (ёки оддийгина Хожа Қалон) ~~лақаби~~ (қунияси) билан танилган эди. Ул зот тахминан 1517-19 йилда Фарғона водийсининг Косон шаҳрида туғилган. Самарқанд ҳукмдорлари таклифи билан бу ерга келган Маҳдуми Аъзам Фарғона водийсида ўғиллари Хожа Қалонхожани ўз ўринларига қоим мақом (ўринбосар) этиб қолдирадилар.

Хожа Қалонхожа жуда ёшлик вақтларидан бошлаб отасидан «рухсати кулли», яъни ҳар кунлик ва донмий пирлик қилиш рухсатини олган эди. Маҳдуми Аъзам айтган эдиларки: «Мендан нима талаб қилсангиз, Хожа Қалонхожадан ҳам талаб қилингизлар», — деб ўғилларига пирлик ижозатини берган эдилар. Уша давр ишори бу зот ҳақида шундай битиклар битган:

Кутби ҳар ду жаҳон Муҳаммад ном
Наъти ў хулқи Мустафо омад.
Файзи фазлаш ҳар онки ёфт даме
Интиҳояш андар ибтидо омад.

Мазмуни:

Муҳаммад деган ном икки жаҳоннинг қутбидирким, Унинг (Муҳаммад Аминнинг) хулқи, пайғамбар(с) хулқиға ўхшашлиги таҳсинга сазовордир.

Кундан-кунга унинг файзли фазилатлари орта бориб, Гўё (пайғамбар(с)нинг фазилатлари қайтиб келгандай бўлди.

Манбаъларда ёзилганидек, Хожа Қалонхожа қарийб 80 ёшга кириб, 1005 (1596) йилда вафот этганликлари ҳисобга олинса, таъкидлаганимиздек, тахминан 1517-19 йилларда туғилган бўладилар. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Махдуми Аъзамнинг доимий яшаш учун Самарқандга кўчиб келишлари 1515—1528 йиллар оралиғида содир бўлган. Демакки, Махдуми Аъзам ўғиллари Хожа Қалонхожага пирлик рухсатини у кишининг жуда ёшлигида берган ва Хожа Қалонхожа китобларда айтилганидек, Нақшбандия силсиласининг энг ёш пирумуршиди бўлган. Шу жиҳатдан ҳам, Махдуми Аъзам вафот этганларида 25—26 ёшлик Хожа Қалонхожани Нақшбандиядек силсила сулукининг олий раҳбарлигига сайлашмоқчи бўлганларида, ниҳоятда камтарин бўлган бу инсон ушбу олий диний лавозимга ўз устозлари 50 ёшли Хожа Исломи Жўйборини (яъни, Махдуми Аъзамнинг 1 чи халифаларини) сайланишни қаттиқ туриб талаб қиладилар.

«Жомеъ ул-мақомат» китобида келтирилишича, Ҳазрати Махдуми Аъзам вафот этганларидан сўнг, ул зотнинг жамии халифа, асҳоб ва ёронлари тўпланишиб Хожа Қалонхожага «илтимосу илтижо қилиб» айтишадикки: «отангиз—Ҳазрати Махдуми Аъзам Сизга ўз ўринларини буюрганларига бирор шак-шубҳа ва хилофлик йўқдир; Сиз иноят қилиб ул ҳазратнинг ўринларига—иршод маснадига (тахтига) ўтирингизким, токи биз умримизнинг охиригача Сизга хизматда ва мулозаматда бўлайлик».

Лекин Хожа Қалонхожа камтаринлик қилиб, ўз устозлари Хожа Исломи Жўйборини раҳбарликка таклиф этадилар. (Шу ўринда, Нақшбандия силсила-сулукининг олий раҳбарлик лавозими нақадар юксаклигини тасаввур қилиш учун шуни айтиш kifояким, бу олий диний лавозимга сайланган кишига бир печа давлатларнинг ҳукмдорлари ва халқлари бўйсунган, унинг иродатига ва маҳкуми ҳукмида бўлишгандир. Хожа Қалонхожа устози Хожа Илом Жўйборининг раҳбарликка таклиф

этгач, Хожа Жўйборий айтадилар: «Махдумзодам! Отангиз Ҳазрати Махдуми Аъзам бизларни ҳаммамизни Сизга топширганлар; Сиз иршод маснадида ўтиринг, биз хизматингизда бўлайлик». Шундан сўнг анча вақт гортишувлардан сўнг Хожа Исломи Жўйборий Хожа Қалонхожанинг қўлларини олиб Нақшбандия сулукига раҳбарлик қиладилар.

Хожа Исломи Жўйборининг лақаби ҳам Хожа Қалон бўлган. Уша давр шоири Боқи Дарзи Бухорий Хожа Қалонхожаи Даҳбедийнинг 1005 (1596) йилда вафот этиши муносабати билан ёзган марсиясини Сайид Роқим ва Садриддин Айни ўз асарларида — «вафоти 1005 (1596) йилда воқеъ бўлган Хожа Муҳаммад Амин—Хожа Қалони Жўйборийга Боқи Дарзининг ёзган марсияси», — деб нотўғри фикр билдиришган.

Биринчидан, Хожа Қалонхожа Даҳбедий ҳақиқатан ҳам марсияда кўрсатилганидек 1005 (1596) йилда вафот этган; Хожа Қалони Жўйборий эса 971 (1563) йилда вафот этган; Иккинчидан эса, Хожа Қалонхожа Даҳбедийнинг асл номи марсиянинг сўз бошисида ёзилганидек Хожа Муҳаммад Амин бўлган; Хожа Қалони Жўйборийнинг асл номи эса Хожа Исломи Жўйбори бўлган; Демак, ҳар иккала ҳолда ҳам ушбу марсия Хожа Қалонхожаи Даҳбедий ҳақида бўлиб, юқоридаги муаллифлар ўз асарларида бу иккала зотнинг номини адаштириб юборганлар. Бу марсия «Тарихи Сайид Роқим» ва «Намунаи адабиёти тожик» китобларида келтирилган бўлиб, уни қуйида келтирамиз:

Саломни ман ки барад баъд аз ин ба Ҳазрати ту?
Ки ҳар ки рафт, наёмад зи завқи хизмати ту.
Жудо зи базми ту чун шамъ сўзаму гўям:
Сазойи он, ки надонист қадрн суҳбати ту.
Ту он найи, ки фироқи ту кори худ накунад
Ман она наям, ки гузорад маро муҳаббати ту.
Ажал! Башому фироқаш масоз миннатдор
Маро жудоии ў мекушад, чи миннати ту.
Сукут, беҳтар аз ин оҳ, бе асари Боқи
Аз он чи суд, ки ғайре кунад насиҳати ту.

Мазмуни: Менинг саломимни сендек Ҳазратга энди ким етказад?

Сенга хизмат қилишга борганимизда завқланардик,
Сендан айрилгач, шам каби куйиб айтурмиз.

Бизга шул лойиқмидурки, суҳбатинг қадрини билмадик.
Сен йўқдурсанки, фироқинг ўз ишини қила олмас
Мен йўқдурманки, муҳаббатинг ўтидан зорлансам.
Ажал! Қайгули фироқимиздан бўлма миннатдор
Мени, унинг жудодиги ўлдурадур, сенга не миннат.
Оҳ урмасдан сукут сақлаганинг маъқулдир. Боқи,
Насихатгўйингдан айрилгач, энди сенга не ҳиммат.

Хожа Калонхожаи Даҳбедий 20 йилдан зиёдроқ вақт мобайнида устози Хожа Исмоил Жўйборининг «халафул-хулафоси» (яъни, бош халифаси) бўлиб юрди.

Устози Хожа Исмоил Жўйбори 971 (1563) йилда вафот этганларидан кейин, Хожа Калонхожа бир мунча вақт Нақшбандия тариқатининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатгандан сўнг, 1005 (1596) йилда Самарқанд шаҳрининг Регистон майдонига яқин жойлашган Булбулак гузарига (маҳалласидаги) ўз ҳовлиларида вафот этадилар. Ул зотнинг ёши саксонга яқинлашган эди.

Хожа Калонхожаи Даҳбедий (Муҳаммад Аминхожа)нинг шеърят бобида соҳиб девон ва ширин назм эгаси бўлганликлари давримизнинг тарихчи ва адабиётчилари учун номанум ҳол эди.

Қадимий қўлёзма китобларни тадқиқ этиш жараёнида устоз профессор Ботурхон Валихўжаев бу янги маълумотни матбуот саҳифаларида чиқардилар.¹ Ушбу маълумотлардан Хожа Калонхожаи Даҳбедийнинг «Аминий» таҳаллуси билан қалам тебратиб шеърый девон тузганликлари, замонасининг бир қанча ширинсухан шоирларига устозлик қилганликларини билиб олиш мумкин. Бу маълумотлар, Б. Валихўжаевнинг ёзишлари, Муҳаммад Саъид Хужрадорнинг «Жаморат» ва Мавлоно Мутрибий Самарқандийнинг «Тазкират уш-шударо» китобларида келтирилган.

Ушбу китобларда зикр этилишича, иккала муаллифлар ҳам «Ҳазрати қутбул-аброр Абу Муҳаммад кунияти билан танилган Хожа Калонхожаи Даҳбедийнинг (Сайид Муҳаммад Аминхожанинг) энг яқин ёронларидан бўлишган ҳамда ул зот ташкил қилган бир қанча мажлису-суҳбатларда иштирок этишган.

¹ Б. Валихўжаев. «Даҳбедийи суҳангў». «Овози Самарқанд» газетаси, 1992 йил, июль—август.

Маълум бўлишича, Хожа Қалоннинг Даҳбеддаги ҳовлиларидан ташқари, Самарқанднинг Регистон майдонига чиқадиган Булбулак гузарига ҳам ҳовлилари бўлган (бу гузарнинг боши ҳозирги «Растан нав» ва «Зоологический» магазини аталмиш мавзёда жойлашган).

Мавлоно Мутрибийнинг далолат беришича, у (Мутрибий) йигитлик даврида Хожа Қалоннинг тўнғич ўғиллари Хожа Ҳошим билан гоҳо мадрасаларда, гоҳо Хожа Қалоннинг Булбулак маҳалласидаги ҳовлиларида таҳсил кўришар экан. Назмда қалами ўткирлашиб қолган Мутрибий бир кун Хожа Қалоннинг уйларида илм аҳллари ва шоирлар билан шариятдан сабоқ олиш ва такрорлаш мақсадида тўпланишган вақтда ҳозир бўлади. Шундай Хожа Қалон Мутрибийдан форсча ғазал ўқишни сўрайди. Мутрибий бир байтни (матлаъни) ўқийди. Мажлисда ҳозир бўлганлар орасида Мавлоно Солеҳ Ғиждувоний номлик шеърятнинг фозилу-донишмандларидан бири, — Мутрибий ўқиган байт қофиясида хато кетган, — деб даъво қилади. Уз навбатида Мутрибий ҳам аруз қондаларидан мисоллар келтириб ўзини оқлайди. Шунда бу баҳсга Хожа Қалонхожа қўшилиб, Мутрибийнинг байти аруз қондаларига мос келишини ва Мутрибийнинг ўзи ҳам аруз фанининг донишманди эканлигини баён қилади. Бу сўзлардан таъсирланиб кетган Мавлоно Мутрибий ўрнидан туриб Ҳазрати Хожага таъзим бажо келтиради ва Ҳазрати пирнинг илтимосларига кўра, Мавлоно Жомийнинг бир ғазалига мухаммас қилиб ёзган шеърини ўқийди. Шеърдан мамнун бўлган Хожа Қалонхожа айтадиларки, «шоирлар орасида бир ажиб одат борким, шеърятга киришишдан олдин шогирдлар ўз устозларига шоирлик ҳалвосини берар эдилар; агар сен ҳам шоирлик ҳалвосини келтирсанг, шояд дуо қилсак, яна бундан ҳам дилрабоқ шеърларни айтар эдинг». Мутрибий дейди: «агар сизнинг мулозимларингизни бирортасини қўлидан шоирлик ҳалвосини есам, ўзимни жуда бахтиёр ҳисоблаб, яна ҳам ширинроқ шеър ёзардим». Мутрибийнинг бу сўзларидан илҳомланиб кетган Ҳазрати Хожа Қалон кулимсираб, — «сенинг бу ширинсуханлигинг жиҳатидан бизга вожиб бўлдиким, сенга ўзим шоирлик ҳалвосини келтирурман», — деб ўрниларидан даст кўтарилиб, қўшни хонага кириб кетдилар ва кўп фурсат ўтмай қўлларидаги қоғозга ўралган иссиқ ва ҳозиргина

пиширилган ҳалвони келтириб. — бу шоирлик ҳалвосидур, — деб Мутрибийнинг этагига соладилар. Шунда мажлисда ҳозир бўлганларнинг баъзилари ҳайрон бўлиб айтдилар: «шу икки кеча-кундуздирки, Ҳазрати Хожа билан бирга Даҳбетдан келдик; ул зот бир лаҳза ҳам меҳмонхонадан ташқарига чиқмадилар; иссиқ ҳалво қаердан пайдо бўлди экан?» — деб таажжуб қилдилар ва ҳаммалари қасам ичиб, бу Ҳазрати Хожанинг ғайбдан қилган кароматларидур», — деган бир фикрга келишган.

Шуниси аҳамиятлики, бу воқеаларни устида тазкиранавис Мавлоно Мутрибийдек шеърят фозили туриб, бу ишларга айнан ўзи гувоҳ бўлган ва унинг таъкидлашича, XVI асрнинг иккинчи ярмида ижод этган 104 нафар Самарқанд адиблари ичида Амнин Даҳбедий етакчи ўринни эгаллаган соҳибдевон шоир бўлган.

Кези келганда, яна шунга ҳам таъкидлаш керакким, устоз Б. Валихўжаев ўзларининг бу тадқиқотларида шеърят аҳлига номаълум бўлган яна бир даҳбедий хожалар силсиласига мансуб бўлган ширин-сухан шоирнинг, — Амир Муҳаммад Файзий-Косонийнинг ашъорларидан шеърлар келтирганлар. Ул зот юз ёшга кириб 1597-98 йилда Даҳбедда вафот қилган эканлар.

Таассуфким, Хожа Қалонхожа ва Амир Муҳаммад Файзий-Косонийнинг тўла девону-ашъорлари ҳозиргача номаълум бўлиб келаётир.

Тарих саҳифаларидан икки номаълум шоирнинг номлари топилган экан. ишончимиз комилким, келгуси тадқиқотларда ушбу ширинсухан шоирларнинг девонлари топилиб, қолар, деган умиддамиз, иншо оллоҳ! Қуйида Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг тўнғич фарзандлари Муҳаммад Амин-Хожа Қалонхожанинг авлод шажарасини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ХОЖА ИСҲОҚИ ВАЛИ ЗИКРИ

Даҳбедий хожалар силсиласининг машҳур намояндаларидан яна бири ҳазрати Хожа Исҳоқи Вали бўлиб, ул зот Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг иккинчи ўғиллари (баъзи манбаларга қараганда учинчи ўғиллари)дир. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакким, Махдуми Аъзамийларнинг сон жиҳатидан кўпчилик қисмини хожансоқийлар ташкил этади.

Ҳазрати Махдуми Аъзам ёш Хожа Исҳоқни ўзларининг машҳур халифаларидан бири Мавлоно Лутфилло Чустийнинг қўл остига, тасаввуф тариқатларидан тарбия топиш учун топширадилар.

Манбаъларга қараганда, Махдуми Аъзамнинг тўнгич ўғиллари Хожа Қалонхожа тасаввуфнинг Нақшбандия силсиласи замирида «Ишқия» (Дасторлар) тариқатига бошчилик қилган бўлса; Хожа Исҳоқи Валий эса Абдул Қодир Желоний (Ғовсул Аъзам) тузган «Қодирия» силсиласи таъсиридаги «Исҳоқия» (Махдумзодалар) тариқатига бошчилик қилган.

Махдуми Аъзамнинг эваралари бўлган Офоқхожа (хожакалонийлардан) подшолиги даврига келиб бу тариқатлар «Оқтоғлик» ва «Қоратоғлик» хожалар деган ном олган бўлиб, бу ном аслида Еркент ва Қашқар шаҳарлари атрофларидаги тоғларнинг номларидир ҳамда ушбу икки гуруҳ хожалар шу мавзеъларда яшашган.

Хожа Исҳоқнинг онаси Бибичан Қашқарий Қорахонийлар сулоласидан бўлгани учун ҳам, хожансоқий хожалар Шарқий Туркистон тахтига (хожакалонийлардан бўлган Офоқхожа авлодлари билан бир қаторда) ворис ҳисобланганлар.

Ҳазрати Хожа Исҳоқи Вали асосан, Шарқий Туркистон ва Қашқарда ислом динини тарғиб қилганлиги билан машҳурдир. Тарихчи Абу Тоҳирхожа ўзининг «Самария» китобида ёзганидек, «Хожа Исҳоқ кўп йиллар (халқга) йўл кўрсатиш ўрнига ўлтириб, халқни такомиллаштирди. Хожа кўп йиллар умр кўрди, камолат ва ҳолати ҳаддан ташқаридир. Кенг таржимаи ҳоли ўзининг мақомотига (яъни, ўзи ҳақидаги китобга) ёзилгандир. Қашқар музофотидан эл (халқ) ота-боболаридан бери, Хожа муридлиги исирғасини қулоқларига та-

қиб олганлар¹ ва унинг авлодига ўзларини фидо этгандирлар».

Ҳазрати Хожа Аҳрори Вали каби ўз замонасидагилар Ҳазрати Хожа Исҳоқни ҳам «Вали» деб аташган ва бу бежиз эмас, албатта. Ул зот оталари ва катта биродарлари каби Нақшбандия сулукининг раҳбарларидан эдилар.

Ҳазрати Хожа 1007 (1598) йилда вафот этадилар ва Даҳбед яқинидаги Сафедук мавзеъсида дафн этилади. Анча вақтдан кейин Қорадарё суви Хожа Исҳоқнинг мазорларига яқинлашгач, ул зотнинг ўғиллари Абдуллохожа отасининг ҳокими у ердан олиб, ўз қишлоғи Боғи Баландга, Амир Темур чорбоғи ҳавзи ёнига кўмдирди. Кейинчалик, қабр устида дахмали мақбара ва хонақоли масжид барпо этилди.

Ҳазрати Хожа Исҳоқнинг ҳаёт ва фаолиятлари ҳақида кўп асрлар ҳамда мақоматлар ёзилган; «Зиё ул-қулуб» шундай асарлардан биридир.

Ҳазрати Хожа Исҳоқи Валининг вафотлари тарихини Каттахонхожаи Даҳбедий ўзларининг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» китобларида шу зайлда келтирганлар:

Водариғо бирафт аз ин офоқ
Қутби даврон Хожани Исҳоқ.
Аз вафоташ ҳама ба мотам шуд
Нола мекард мардумон зи фироқ.
Жаст руҳаш зи қолиби пур файз
Баҳри дийдори Ҳақ шуда муштоқ.
Рӯи олам бо ў мусаххар шуд
Қуввати дода Холиқи офоқ.
То жадорон рикоби ў бўсид
Дндаам васфашон ба чанд уроқ.
Хоки пур файзи ў ба Боғи Баланд
Мискин хуш намозю тоқи равоқ.
«Сари дилро рабуду аъзам гуфт:
Соли тарихи Хожани Исҳоқ».
Музниби хаста аз ту межӯяд
Аз карам бингари ба рӯзи талоқ.

Мазмуни:

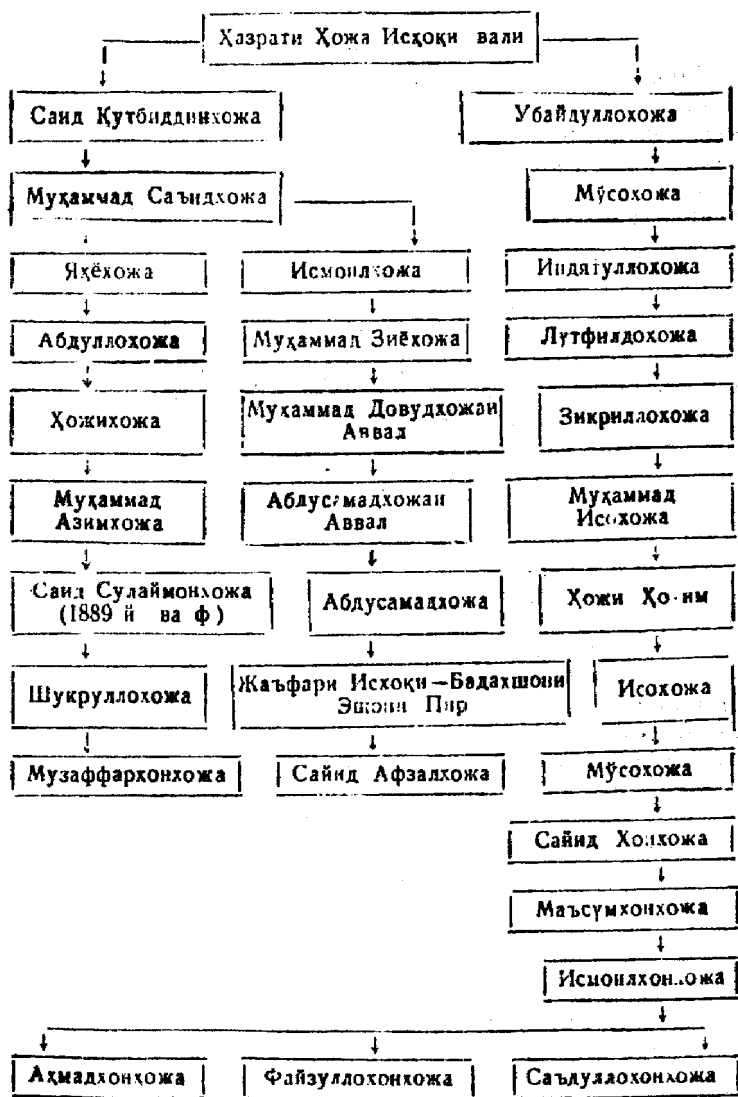
Водариғо, бу дунёдан даврон қутби Хожа Исҳоқ кетди.

¹ Абу Тоҳирхожа. «Самария», 45—46 бетлар. «Қамалак» нашриёти.

Унинг вафотидан ҳамма фироқда ва мотамда бўлиб
нола қиладиларлар.
Худонинг дийдори муштоқида унинг руҳи файзли
қалб қолибидан парвоз қилди.
Худонинг берган мададу-қуввати билан у бутун
оламни эгаллади.
Васфи неча ҳужжатларда ёзилган бўлиб, унинг
бўсағасини эътиқодчилар ўлар эдилар.
Файзга тўла тупроғи Боғи Баланддаги хуш ишланган
равоқ ёнидадир.
«Дилни бошини олиб, аъзам деди:
Бу Хожа Исҳоқнинг тарихидур».

Ушбу тарихдаги охириги мисралар, яъни, «Сари дил-
ро рабуду, аъзам гуфт» (Дилни бошини олиб, аъзам
деди) сўзи тарих моддасидир. Бу ерда «дил» ўсзининг
бош ҳарфи — «Д»-4; «Аъзам» сўзи эса абжад ҳисоби-
да 1011 га тенг. «Аъзам» сўзидан «дил» сўзини бош
ҳарфини (яъни, — «Д»ни) олсак: 1011—4=1007 келиб
чиқади; Ҳақиқатан ҳам, Хожа Исҳоқнинг вафот йилла-
ри 1007 ҳижрий (1598 милодий) йилидир. Қуйида Ҳаз-
рати Хожа Исҳоқ авлодлари шажарасини эътиборин-
гизга ҳавола қиламиз:

Қуйида Ҳазрати Ҳожи Исоқ авлодлари сажарасини
эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ХОЖА ҲОШИМИ ДАҲБЕДИЯ ЗИКРИ

Даҳбедий хожалар силсиласининг энг кўзга кўринган намояндаларидан бири Ҳазрати Ҳошимхожа Даҳбедийдир. Бу зот Махдуми Аъзамнинг невараси ва Хожа Қалонхожанинг фарзандидир. Хожа Қалонхожанинг Ҳожа Ҳошимдан ташқари яна Солиҳхожа ва Муҳаммад Юсуфхожа деган икки фарзанди бор эди. Солиҳхожа Балхда (Хуросонда) фаолият кўрсатган бўлса, Муҳаммад Юсуфхожа (Офоқхожанинг отаси) Шарқий Туркистонда фаолият кўрсатиб, халқни ҳидоятга бошлаганлар.

Муҳаммад Доро Ханафи-Қодирийнинг «Сафинатулавлиё» (Ҳиндистонда чоп этилган) китобида ёзилган: «Ҳошимхожа ва Солиҳхожа ака-ука бўлиб, Хожа Қалонхожанинг фарзандларидир ва иккаласи ҳам замонларида Моварауннаҳр муқтадоси (халқ бўйсунган, дин раҳбари) эдилар. Ҳошимхожа катта биродар бўлиб, Солихожа эса укалари эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам соҳиби каромат ва ҳаддан зиёд «ҳориқ одат» (авлиё маъносиди) эдилар. Укалари Солиҳхожа Балх шаҳрида фаолият кўрсатиб 1048 (1638) йилнинг муҳаррам ойида 78 ёшда вафот этдилар. Қабрлари Балх шаҳридадир» (75-бет).¹

Мақсуд ибн Носириддин Бухорийнинг «Равойиҳул-қудс» асаридида ёзилишича эса, ўша давр машойиҳлари орасида бирор зот Хожа Ҳошимнинг мартабаси билан тенглаша олмаган. Мавлоно Абдураҳмони Жомийнинг «Нафохот ул-унс» китобининг давоми сифатида ёзилган Мақсуд ибн Носириддин Ҳусайни Бухорийнинг «Равойиҳул-қудс» асарининг Хожа Ҳошимга аталган бобида ушбулар ёзилган: «...Самарани шажараи тойибан Хожа Қалон-Хожа Муҳаммад Амин ибн Ҳазрати Махдуми Даҳбеди аст... Вайро мартабан Ғавсул Аъзам-Ҳазрати Шайх Абдулқодири Желони ва мақоми Ҳазрати Хожан Бузург—Баҳовалҳақваддин (Баҳоваддин) Муҳаммад бин Муҳаммад ан-Нақшбандий ал-Бухорий будааст; Ва дар машойиҳи муттаахирин ва дар табақан Даҳбедия ҳеч яке аз машойиҳро мисли ин мартаба набудааст; Дар замони вай бинои хонакои файзгоҳи Даҳбедро Ялангуш Баҳодурхон карда».

¹ Ушбу китоб Самарқанд музей-қуриқхонасининг Шарқ қўя-ёзмалари бўлимида, КП—2996/2 рақамида сақланади.

Мазмуни:

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг фарзандлари ичида самарали сажара (яъни, асосий сажара) Хожа Қалонхожадан кетган бўлса, Хожакалонийлар ичида асосий самарали сажара Хожа Ҳошимдан бошлангандир; Ҳазрати Хожа Ҳошим мартабада Ҳазрати Ғавсул Аъзам билан ва соҳиби мақоматликда Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд билан бир ўринда турадилар. Шайхул-олимликда машойихларнинг охиргиси ва Даҳбедийлар табақасидан ҳеч бир машойих унинг мартабасига эришмагандир. Унинг замонида Даҳбеддаги файзли хонақоҳ биносини муриди Ялангтўш Баҳодир қурдирган эди».

Ҳазрати Хожанинг ҳаёт йўллариغا назар ташлар эканмиз, юқоридаги сўзларнинг бирортасида ҳам шубҳа йўқлигига иқрор бўламиз.

Даҳбедий хожалар табақасини ва Даҳбед мавзеъсини шуҳратини Махдуми Аъзамдан кейин оширган шахс ҳам айнан Хожа Ҳошими Даҳбедийдир. Ул зотнинг улуглигини яна шундан ҳам билиш мумкинки, қабрининг оёқ томонида Афғонистоннинг подшоҳлари Шоҳ-Ҳидоят ибн Шоҳ Қосим, Шоҳ Саодат (XVII асрнинг иккинчи ярмида вафот этишган); Самарқанд ҳукмдорлари Амир Ялангтўш Баоҳдир, Амир Султонқули ва малика Иқлимабону кабилар кўмилгандирлар.

Гўр Амир мақбарасини ҳисобга олмаганда, бошқа бирор жойда бир пирнинг оёқ остида бунчалик кўп ҳукмдорлари ётишмагандир.

Ҳазрати Хожа Ҳошим ёш болалик вақтида хонақоҳга келган зиёратчиларнинг калишларини «бу жаннати одамнинг калиши», «бу дўзахиларнинг калиши», деб ажратар экан. Шунда баъзилар ёш Хожанинг бу қилмишларидан норози бўлган экан. Бу воқеани эшитган Хожа Қалонхожа бир одамга, «новойхонадан нон сотиб олиб Хожа Ҳошимга едиргин», — дейдилар. Бегона луқмани еган ёш Хожа Ҳошим бу кароматни қилмай қўйган экан.

Ҳазрати Хожа Ҳошими Даҳбедий отаси Хожа Қалонхожа ва амакиси Хожа Исҳоқдан сўнг Нақшбандийлар силсила сулукининг раҳбари сифатида фаолият кўрсатган. Хожа Ҳошим замонларида Даҳбед яна Нақшбандия сулукининг маркази бўлган.

XVII асрнинг биринчи ярмида Урта Осиёда Хожа Ҳошими Даҳбедийнинг сиёсий таъсири кучаяди. «Таърихи Муқумхоний» китобининг далолат берганича, Бу-

хоро тахтидан ағдарилган аштархоний Вали Муҳаммадхон Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос томонга қочади. У эронлик 80 минг қизилбоши аталмиш аскарларни Вали Муҳаммадхонга қўшиб, Бухоро устига юришга юборади. Бу вақтда Бухоро тахтига Хожа Ҳошим ёрдамида Вали Муҳаммадхоннинг жияни Имомқулихон (1611—1642) кўтарилган эди. Вали Муҳаммадхоннинг Эрон қўшини билан Бухоро устига уюштирган юриши хабарни эшитган Имомқулихон ташвишга тушиб пири, «авлиёлар кутби Ҳазрати Хожа Ҳошими Даҳбедийнинг ҳузурига келади ва қўлларини ўпиб маслаҳат сўрайди. Уша мажлисда Ҳазрати Хожа Ҳошими Даҳбедий ўзларининг бир қанча халифа ва саҳобалари билан ўтирган эдилар. Ул зотнинг халифаларидан бирининг номи Мавлоно Соқий эди ва назмдан хабарлари бўлган Ҳазрати Хожа унга қараб ушбу байтни ўқийдилар:

Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману Соқий ба ҳам созему, бунёдаш бар андозем.

Мазмуни:

Агар лашкарни ғам чўлғаб, ошиқлар қони тўкилса,
Мен билан Соқий белни боғлаб бунёдкорликка
киришайлик.

Кўрсатилган асар муаллифининг таъкидлашича, соҳибқаромат пири бузургворнинг уюштирган жиҳод уруши натижасида Вали Муҳаммадхон асир олинади ва Ҳазрати Хожа Ҳошимнинг фатвоси билан қатл этилади. Бу ҳақда Хожа Ҳошим Даҳбедий ушбу байтни ўқиганлар:

Рахнагари мулк сар афканда беҳ,
Лашкари бадахд пароканда беҳ.

Мазмуни:

Давлат зиёнкорининг боши кесилгани яхшироқдир,
Бирлашмаган лашкарнинг пароканда бўлгани
яхшироқдир.

Айни вақтда Ҳазрати Хожанинг хоҳиш иродалари билан Самарқанд тахтига Ялангтўш Баҳодурнинг ҳоким

қилиб кўтарилиши, Самарқанд ободончилиги ва бинокорчилигига ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб турганимиздек, ўша замонларда Урта Осиёдаги сиёсий ўзгаришлар бир ҳисобда Даҳбеддан туриб ҳал қилинган. Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорлари қанақа хайрли иш қилишмасин ёки обида қуришмасинлар, аввало пир сифатида Ҳазрати Хожа Ҳошимдан фатво ва дуолар олиб ишлар бошлашган. Чунончи, Самарқанддаги Шердор мадрасаси шаҳар ҳокими Ялангтўш Баҳодур томонидан пири Хожа Ҳошими Даҳбедий шарафига қурилганлиги мадрасанинг икки жойида: кираверишда икки эшик оралиғидаги марказий пештошнинг камалак ёйида ва мадрасанинг ичкари ҳовлисининг арк деворидаги катта мрамартошга ёзилган қитъа-қасида далолат бериб турибди:

Фаҳри мирон Ялангтўш, ки ёфт
Ин иморат зи-жўди ў анжом.
Басе ба рифъат қадам ниҳоду бимонд.
Кавкаби (саъд) дар нахустини гом.
Чоҳор тоқаш мисли чор аркон
Дар вужуди чаҳор фиканда узом.
Ин бинои рафъии олий қадр
В-ин нишимани саройи аҳли калом.
Ба июноти Ҳазрати эшон
Хожа Ҳошим — сайиди яттамом.
Он шаҳи қутволи офияташ
Нур мижўшад аз орази айём.
В-он гул к-аз саройи ройиҳаш
Нофай лутф гашта анбари фом.
Аз каромати раҳмати омаш
Ба Муҳаммад Вали-мерасад паём
«Ки мони санги каж чу абрўи ёр»
Бар жабини равоқи тоқи Имом.
Санги ёфт шакли қавси кузах
Дар хами ин равоқ дод низом:
Гуфт, тарихи ў хирад, ки тамом
«Сангро дар равоқи тоқ баном.
Хоки пои суккони Даҳбеда
Ҳасани мискини Самарқанди.

Мазмуни:

Амирлар фахри Ялангтушнинг саховати билан
Бу иморат ниҳоясига етди.
Ул юксакликка ҳаракат қилиб
Бахтли юлдуз сари илк қадам қўйди.
Мадрасанинг тўрт пештоқи дунёнинг тўрт устунини
каби

Улуғлиги билан тўрт атрофни асрайди.
Бу юксак олий қадрли иморат
Олим ва машойихларнинг йиғилиши жойидурким;
Тамоман (икки томондан, ота-она томонидан) сайид
Ҳазрати эшон-Ҳожа Ҳошим иноятлари билан бу
иморат битди.

Ул шаҳсувор тиҷлик посбонининг чеҳрасидан
Нур байрам айёмидек қайнаб кетди.
Ва (Ҳожа Ҳошим) ул саройдаги бир гулдурки
Атрофга хушбўй ҳид таратар.
Унинг бутун кароматларидан ҳамма баҳраманд
бўлиб
Ул Муҳаммад Валийга (Ҳожа Ҳошимга) хабар
берди,

Ер юзидек гўзал-қайрилма тошни олиб
Имомнинг (Ҳожа Ҳошимнинг) равоғига қўй».
Камалак каби жилвадор тошни олиб
Мадраса равоғининг хамига қўйғил.
Ва тарихи абжад ҳисобида ақл хабар борди:
«Бул мрамар тошни пештоқ равоғига қўйғил!»
Даҳбедда сокин бўлган пирларнинг хоки пойини
бўлган,

Фақир Ҳасани Самарқандийдир.

Қасиданинг «Сангро дар равоқи тоқ баном» (Бу мрамар тошни пештоқнинг равоғига қўйғил) мисраси абжод ҳисобида 1045 (1635) йилга тенг бўлиб, тош қўйилган жой ва йилини аниқ кўрсатиш билан бирга, ушбу мисра Ҳожа Ҳошимни вафот этган йилини ҳам билдириб турибди. Демак, кўриб турганимиздек. Шердор мадрасаси қурилиши Ҳазрати Ҳожа Ҳошими Даҳбедийнинг ҳаёт ва фаолиятлари билан боғлиқлигини ҳамда бу битиклар мадрасанинг Ҳожа Ҳошим Даҳбедий шарафига қурилганлигини англатиб турибди.

Мавлоно Носириддин Ҳусайни Бухорийнинг «Равоийхул-қудс» китобида келтирилишича, Ҳазрати Ҳожа

Ҳошим 1045 (1635) йили раблул-аввал ойнинг бешинчисида, душанба куни вафот этг. эдилар. Самарқанд ҳукмдори Ялангтўш Баҳодир пирининг вафоти муносабати билан шаҳарда мотам эълон қилдиради ва Хожа Ҳошимнинг жасадини Шердор мадрасаси сатҳида дафн этиш ҳақида фармон чиқаради. Лекин, Ҳазрати Хожанинг фарзандлари Хожа Абдулмўмин, Муҳаммад, Қосимхожа ва Хожа Мажнун бунга қўнишмаганлар. шекилли; шундан сўнг Ҳазрати Хожани Даҳбедга—бобоси Маҳдуми Аъзам хонақосига, отаси Хожа Қалонхожанинг ёнига дафт этишади.

Ҳазрати Хожа Ҳошими Даҳбедий насл-насаб жиҳатидан (мадрасадаги қасида қитъада ва китобларда ёзилганидек) икки томондан, яъни ота-она томонидан ҳам имомзодаларга бориб етиши туфайли ул зотни ўз даврида «Сайидул-иттамом (тамоман сайид), «Имом Муҳаммад Вали каби кунятлар билан ҳам атаганлар.

АМИР ЯЛАНГТЎШ БАҲОДИР ЗИҚРИ

Ифтихоримизга айланиб қолган қўлаб меъморчилик обидаларининг буйёвдори бўлган Амир Ялангтўшбий Баҳодир Самарқанд тарихида жуда катта таъсирли из қолдирган машҳуру манзур ҳоқим бўлиб, унинг ҳаёти ва фаолияти Даҳбед билан узвий боғлангандир. У задагон Олчин уруғининг пешволаридан бири бўлган Бойҳожибийнинг ўғли бўлиб, 12 ёшида аштархоний Динмуҳаммадхон лашкарига хизматга ўтади. Уша даврларда отаси билан келиб, Хожа Ҳошими Даҳбедийга (Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг набираларига) қўл бериб, мурид бўлади ва унинг тарбиясига киради. Кейинчалик Нақшбандия тариқатининг ўз замонасидаги раҳбари бўлган Хожа Ҳошим ёрдамида Самарқанд тахтини эгаллайди.

Серғайрат саркарда Ялангтўш Баҳодир Бухородаги марказий ҳокимиятга деярли бўйсунмаган. Унинг сўзи аштархоний ҳукмдорлар учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган; у бир неча маротиба мустақил равишда хорижий давлатларга, жумладан Эроннинг Хуросон вилоятига, Афғонистонга юришлар уюштирган эди. Бундан ташқари, Тошкент ва Туркистон ерларига ҳам сафар қилиб, у ердаги маҳаллий низоларни тинчитган. Умуман олганда, Бухоро давлати лашкарбошиси лавозимида Ялангтўш Баҳодир турган эди, десак адашмаймиз.

Шу туфайли кўпгина қўшни подшоликлар Ялангтўшга совға-салом юбориб туришган. Хориждаги юришлардан у кўпгина асир ва хазиналар билан қайтар эди. Хазина тўлғач, у бинокорляк соҳасида ўзини теурийлардан кам кўрмаган ҳолда бойликларини мадрасаю масжидлар қуришга сарфлади. Қурилишни эса ўзиниң пири Хожа Ҳошими Даҳбедийнинг бобоси Маҳдуми Аъзам шарафига Даҳбедда даҳмалн хонақоҳ, икки масжид ва 40 дан зиёд ҳужраси бўлган мадраса қуришдан бошлайди (мадраса-ҳозирги «Ойбарчин» универмаги ўрнида қурилган эди). Айни вақтда у Самарқандда Шердор мадрасаси қурилишини ҳам бошлаб юборади. Даҳбеддаги хоқақоҳнинг пештоқига ёзилган қитъа-қасида ва Самарқанддаги Шердор мадрасасининг равоғидаги ёзув бу қурилишлар орқама-кетин бир йилда бошланганини англатади. Хонақоҳ пештоқига ушбу қасида-қитъа битилган:

Даҳбед мағўй, ки жон нур аст,
Ҳар гумбазҳон хонақоҳ Тур аст.
Ҳар нахли чанори он чй тубист
Ба дили ошиқон «жойи ҳузур» аст.

Мазмуни:

Даҳбедни камситмаганким, у нурга тўла мавзеъдир.
Хонақоҳининг ҳар гумбази мисли Тур тоғи кабидир.
Чинорларининг ҳар шохи мисоли жаннат
дарахтлари каби бўлиб,

Ошиқлар кўнгли учун бу ер ҳузур-халоват жойидир.
Бу қасида-қитъадаги «жойи ҳузур» тарих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида 1028 (1618) йилга тенгдир. Бундан шу нарса маълум бўладиким, Даҳбеддаги хонақоҳ ва мадраса 1618 йилда қурилган экан.

Ялангтўш Баҳодир шу йили Самарқандда 48 ҳужрали (ва икки дарсхонали) Шердор мадрасаси қурилишини ҳам бошлаган. Бунга мадраса хештоқидаги абжад ҳисобида ёзирган қитъа-қасида далолат беради:

Амири сафдари одил, Ялангтўш, ки омад
Пайи мадеҳи камолаш забони нотиқа пурдур.
Бином мадраса кард ончунонки замиро
Ба авжи чарх расонид аз он ливон тафоҳур.

Ба солҳо нарасад бар фарози тоқи рафеъаш
 Уқоби ақл ба нерӯю саъйу боли тадаббур.
 Ба қарнҳо нарасад бар сари манори маънояш
 Ҳарифи пурфани андеша бо каманди тафаккур.
 Чу рост кард муҳандис намунаи хама тоқаш
 Фалак зи моҳи нав ангушт мезазад зи таҳайюр.
 Ялангтӯш Баҳодур чу буд боннаш омад:
 Ҳисоби соли бинояш: «Ялангтӯш Баҳодур».

Мазмуни:

«Душман сафларини бузувчи одил Ялангтӯш келди; Унинг камолоти мадҳига зӯр тил дурларга тўлди; У ер юзидан шундай бир мадраса қурдики, бу билан фахрланишни фалакка қадар етказди; Доно ҳарифнинг тафаккур каманди неча қарн (i қарн—35 йилга тўғри келади)лар ҳаракат қилса-да, мадраса минорининг маъносига етолмас; Меъмор унинг тоқлари эгилишини шундай қурибдурким, фалак бу янги ойни кўриб, кўкдаги Ойга нисбатан хушрӯйлигидан бармоқ тишлаб қолади; Уни бино этган Ялангтеш Баҳодур бўлгани учун ҳам қурилган йилини абжад ҳисобида «Ялангтӯш Баҳодур» деб билингиз».

«Ялангтӯш Баҳодур» сўзларини абжад ҳисоби билан сонларга айлантирсак, 1028 ҳижрий ёки 1618 милодий йили келиб чиқиши кишини ҳайратга солади ва бинони қурдирган кишининг номи билан бино қурилиши бошланган йил абжад ҳисобида тўғри келиши қандайдир ғайритабиий, таъбир жоиз бўлса, илоҳий мўъжизадек туюлади.

Тарихда уч машҳур ҳукмдор — Амир Темур, Улугбек Мирзо ва Амир Ялангтӯш Баҳодир ўзлари қурдирган меъморчилик обидалари билан Самарқандни «Ер юзининг сайқали»га айлантиришган. Амир Темур Самарқандни пойтахтга айлантириб, нақшинкор бинолар силсиласини қуришни бошлаб берган бўлса, шаҳарнинг юраги ҳисобланган Регистон майдони Улугбек Мирзо даврида вужудга келгандир. (У вақтда бу майдон «Сардавонак» деб аталиб, тахминан «Сари жўйи давонак» — «Тез оқар ариқ боши» маъносидадир). Улугбек бу майдонда мадраса, хонақоҳ ва карвонсарой каби уч бинодан иборат ўзига хос обидалар гулдастасини яратади.

Ўз даврида, Ялангтӯш Баҳодир ҳам Улугбекнинг қурдирган бу бинокорлик мажмуасининг тузилишини бузмаган ҳолда, вайронага айланган хонақоҳ ва карвонса-

рой ўрнида Шердор ва Тиллокори мадрасаларини қурдиради. Кези келганда шуни ҳам айтиш жоизким Тиллокори мадрасасининг масжиди ичкарасига сарфланган олтиннинг ўзига бир катта обида қуриш мумкин бўлган (Шунинг учун ҳам мадраса Тиллокори деб, яъни «Тиллодан ишлов берилган» деб аталгандир).

Шердор ва Тиллокори мадрасаларини қурдирган Ялангтўш Баҳодир бундан ҳам улуғвор обидалар бунёд этишга қурби етар эди. Бу сўзни шунинг учун ҳам келтираётимизким, баъзи хорижий ва маҳаллий обидашуносларнинг фикрларича, Ялангтўш Баҳодир Улуғбек Мирзонинг обидаларидан фақатгина кўчирма олиб, гўё бошқача тусдаги обидалар яратилганга унинг давридаги усталар қодир эмас эканлар. Ваҳоланки, Шердор билан Тиллокори мадрасалари Самарқанд шаҳрига зеб бериб турган энг кўркем обидалардандир. Ўзининг «Олчин» уруғини темурийларнинг «Барлос» уруғидан кам кўрмайдиган Ялангтўш Баҳодир камтарлик қилиб, темурийларга ҳурмат юзасидан, ўзининг обидаларига Улуғбек мадрасасининг тузилишини нусха қилиб олади. Бошқача қилиб айтганда, у Регистон майдонида ҳар хил обидалар қуриб, аралаштириб юбормай, фақатгина бир хил обидалар гулдастасини барпо этишни хоҳлар эди.

Шуни ҳам айтиш зарурким, «Шердор» — «Шер акси бор» деган маънода бўлиб, ундаги қуёш, шер ва кийик 12 буржлик ҳижрий—йил ҳисобига шама қилинаётир; яъни, қуёш-ҳижрий шамсий (қуёш) йили; шер (Асад) йилнинг бешинчи ойи; Кийик (Жаддий) эса — ўнинчи ойдир; Мадраса қурилишининг бошланиши ва тугалланиши ҳам, эҳтимол, шу ойларда юз бергандир. Бундан ташқари, мусулмон астрономиясида қуёшнинг Асад буржида бўлиши, «Саъди замон», яъни бахтли замонга ишорадир. Бу тасвирлар салжуқийлар, илхонийлар сулолалари ҳукмдорлари даврида ҳамда XVI—XVII асрларда Эронда ҳам кенг қўлланилган бўлиб, тангаларда зарб этилган ва байроқларда акс эттирилган. Ҳатто, Амир Темур ҳам Шаҳрисабздаги (Кешдаги) Оқсарой пештоқида шер билан қуёшни акс эттиришни буюрган. Кўриб турганимиздек: баъзи рус ва маҳаллий тарихчиларнинг «Шердордаги шер ва кийик тасвирлари ҳукмрон синф ва оддий халқнинг рамзий ифодасидир», — деган тўқималари бекор гап экан.

Шердор мадрасаси муҳандиси уста Абдужаббор ва нақшинокор тасвирлар мусаввири Муҳаммад Авазнинг номлари мадрасага кираверишдаги мрамар панжарали деразанинг пештоқига ёзиб қўйилган.

Мадраса деворлари ва гумбазларида Қуръони Каримнинг еттидан бир қисми ҳисобидаги оятлар ва ҳадиси шарифдан ҳам калималар келтирилгандир.

Ялангтўш Баҳодир даврида маданият ниҳоятда ривожланиб, ўнлаб обидалар қурилди. Ялангтўшдан ўрнак олган сарой аъёнлари ва уламолар мадрасалар масжидлар, ҳаммомлар, хонақоҳлар қураётдилар.

Подшоликдан кўра, бинокорлик ишларини афзал кўрган Ялангтўш Баҳодир 1656 йилда вафот этади. Уз васиятига кўра уни Даҳбеддаги Махдуми Аъзам хонақоҳига, пира Хожа Ҳошими Даҳбедий (Махдуми Аъзамнинг неваралари) қабрининг оёқ томонига дафн этишди.

Амир Ялангтўш шундай васият қилган экан: «Мени пирим Ҳазрати Хожа Ҳошими Даҳбедийнинг оёқ томонларига кўмингиз; пиримни зиёратларига келувчилар менинг қабримни босиб ўтишсинким, мен пиримга ярашгулик унчалик хизмат қила олмадим!» Ялангтўш Баҳодирнинг қизлари — малика Иқлимабону ва малика Ойбибининг қабрлари ҳам отаси қабри каби Даҳбед хонақосидадур.

Самарқандни Амир Темур ва Мирзо Улуғбеклар каби бинолар қуриб, шўҳратига шўҳрат қўшган вилоят ҳокими Амир Ялангтўшбий Баҳодурдек серғайрат саркарда, шу билан бирга камтарин бинокор инсон Ўзбекистоннинг янги тарихий китобларида ўз ўрнини ҳозирча топа олганича йўқ.

Совет даври китобларида эса уни золим, мадрасаларни қон тўкиб курган, деган нотўғри фикрлар айтилган. Ахир, золим ва қонхўр ҳукмдор бўлса, унинг даврида маданият, маърифат ва диний ва илмий аҳамиятга эга бўлган обидалар қурилармиди?!

Ўзбекистоннинг тарихий, маданий ҳаётида катта ижобий роль ўйнаган Самарқанднинг Ялангтўш Баҳодирдек асл фарзанди ўз тарихини, қадриятини тиклашининг Даҳбеддаги қабрида тинчгина кутиб ётади.

ҲИДОЯТУЛЛО ОФОҚХОЖИ ЗИКРИ

Махдуми Аъзам хонадонининг яна бир йирик намояндаларидан бири бу — Ҳидоятullo Офоқхожадир. Бу зот 1625 йилда туғилган бўлиб, Шарқий Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида жуда катта таъсир кўрсатгандир.

Ҳидоятulloхожа Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг тўнгич фарзандлари — Хожа Қалонхожанинг учинчи фарзандлари бўлмиш Муҳаммад Юсуфхожанинг катта ўғли бўлиб, тасаввуф ва давлат сиёсати борасида катта нуфузга эга бўлган ва «Офоқхожа» (яъни, уфқ ва қутб маъносида) куния-лақабини олгандир.

Халқ орасида бирор аниқ манбаъ кўрсатилмагани ҳолда, Офоқхожани Хожа Исҳоқи Даҳбедийнинг (яъни, Махдуми Аъзамнинг кенжа фарзандларининг) ўғли, деган хато фикр юрар эди. Лекин, аҳамиятга молик манбаълардан ҳисобланган ва Даҳбедаги Махдуми Аъзам мақбарасидаги қабртошлардан биридаги насабнома ёзувлари (қабртошдаги ушбу насабнома ёзувини «Даҳбед даҳмасидаги мазорот зикри» деган бобдаги ёзувдан ўқишингиз мумкин); Муҳаммад Содик Қашқарийнинг «Тезкирани азизон» китоби; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлатнинг «Тарихи Рашидий» асарини туркий тилда таржима қилинган иловасида ҳамда Мир Холиддин ал-Ерқандийнинг «Ҳидоятнома» каби асарларида Офоқхожанинг Хожа Қалонхожа Даҳбедийнинг (яъни, Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг тўнгич ўғилларининг) Муҳаммад Юсуфхожа деган ўғлидан туғилганлигини аниқлаш мумкин. (Бундан ташқари, «Мулоқот» журналининг 1993 йил № 5—6 сонида О. Жалиловнинг «Офоқхожа» деган мақоласига ҳам қаралсин). Қўлимизга тушиб қолган ва ноёб манбаъ ҳисобланган иршоднома (Хатти иршодий) да ҳам пирлик ҳуқуқи (яъни, иршод бериш ҳуқуқи) Махдуми Аъзамдан тўнгич ўғиллари Муҳаммад Амин-Хожа Қалонга, ул зотдан ўғиллари Хожа Муҳаммад Юсуфга; ул зотдан ўғиллари Хожа Ҳидоятullo Офоқхожага (яъни, отадан ўғилга) ўтганлигини кўрсатиб турганлиги ҳам Офоқхожанинг хожақалонийлардан эканлигини яна бир бор тасдиқлаб турибди. Мазкур иршодноманинг матни билан ушбу китобнинг «Умархожа Даҳбедий зикри» деган бобида танишишингиз мумкин.

Шарқий Туркистонда Махдуми Аъзамнинг фарзандлари Хожа Қалонхожа ва Хожа Исҳоқи Валиларнинг

авлодлари муқтадолик-пешволик қилганлар. Ушбу хожалар сулолалари «Оқтоғликлар» ва «Қоратоғликлар» деб аталган гуруҳга бўлинганлар; шу жиҳатданки, Шарқий Туркистоннинг пойтахти бўлган Еркент шаҳри атрофидаги тоғлар—Қоратоғ, кейинчалик пойтахт бўлган Қашқар шаҳри атрофидаги тоғлар эса Оқтоғ деб аталган.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Еркент тахтида Чигатойлар сулоласига мансуб Исмоилхон ҳукмронлиги даврида (1670—1682) Офоқхожанинг тахт учун кураши бошланади. Унинг муридлари «юртни Пайгамбар авлоди бошқариши керак, — деб таклиф қилганларида Офоқхожа розилик билдирган ва қўшни давлатлар ҳукмдорлари ёрдамида хонлик тахтига чиқади. Мана шунинг билан 300 йил давом этган Чигатой авлодлари ҳукмронлигига чек қўйилиб, Бартольд таъкидлаганидек, Шарқий Туркистонда хожалар сулоласига асос солинди.¹

Бу сулола Шарқий Туркистонда 78 йил ҳукм сурган бўлиб, Офоқхожадан сўнг Хонхожа, Маҳдихожа, Мўъминхожа, Хожа Жаҳон, Еқубхожа, Бурҳониддинхожа каби фарзанд ва қариндошлари ҳукм сурадилар.

1760 йилга келиб эса, Хитойнинг Чин сулоласи Шарқий Туркистонни босиб олгач, хожалар сулоласи ҳукмронлиги тугатилади.

Офоқхожа, сиёсий фаолиятдан ташқари тасаввуф бобида замонасида йирик машойих ҳам эди. Шу билан бирга у назмда ҳам қалам тебратиб, айни вақтда бошқа иқтидорли шоирларга пиру-устозлик қилган. Бунга йирик мутасаввуф шоир Шоҳ Машрабни тарбиялаганлигини мисол келтириш мумкин. Бироқ баъзи адабиётшунослар Офоқхожа ва унинг сингари тасаввуф арбобларини Машраб каби шоирларнинг ижодиётига тўсиқ сифатида кўрсатиб келдилар. Афсуски, шу каби фикрлар ҳозир ҳам учраб турибди. Бу жуда нотўғри фикрлар. Чунки, Машрабнинг улуғ тасаввуф шоири бўлиб етишишида айнан шу тасаввуд тариқатининг пешволаридан бири бўлган Офоқхожанинг хизматлари каттадир. Агарда, пирдан тариқат ўғитларини ўрганмаганида эди, қандай қилиб тасаввуфни куйлаб ўтар эди?!

¹ Бартольд В. «Сочинение», том.11. 275—276 бетлар.

Ҳаёт мушкулотларига тасаввуф фалсафасидан жавоб топмоқчи бўлган Машрабнинг Офоқхожага мурид бўлиб келганлигини англатувчи ғазали бунга мисолдир:

Азалдан то абад дўстлар, ҳамиша оҳ деб келдим,
Тилимда раббиял-аъло яна Оллоҳ деб келдим.
Ки сен авлоди Пайғамбар, отингдур Ҳазрати Офоқ
Ки ноумед қўймагайларким, улуф даргоҳ

деб келдим.

Азалдан менга солди ушбу ўтти, эй мусулмонлар
Анинг учун куярман тун юз оҳ деб келдим.
Ҳидоят кўргузинг Офоқхожам, пушти-паноҳимсиз
Адашган, йўлда қолган мен ғарибга роҳ деб келдим.
Кел эй Машраб, умед этгил, ки авф этгай

гуноҳингни

Ҳасан бирла Ҳусайним ҳурмати ул Шоҳ дел
келдим.¹

Шуни аниқ айта олмизким, Офоқхожа каби тасаввуф алломалари шариятда, илми қолу-қолда беназир олим ҳисобланиб, ғазалиёт бобида ҳам етук тушунча эга бўлган. Зераким, Шоҳ Машрабнинг ғазалиётида тасаввуф алоҳида ўринни эгаллаган бўлиб, бу шаклланиш Офоқхожанинг даргоҳида узил-кесил қарор топгандир.

Шоҳ Машраб, Офоқхожанинг даргоҳидан қувилди, деган фикрларга келсак; Машрабдаги илоҳий севгини кўриб, уни ўзининг руҳониятли тарбиясига олган Офоқхожа, ривоятларга қараганда, Машрабнинг бир чўри қизга дунёвий севгини изҳор этганини эшитиб Машрабдан кўнгли совиган бўлиши мумкин. Чунки, тасаввуф йўлига кирганлар дунёвий йўлдан ўз хоҳишларича воз кечиб, Ҳақ йўлини, тариқат йўлини олишлари керак бўлиб, фақатгина халққа ва динга хизмат қилишни ўз бурчлари деб билишган. Эҳтимол, даргоҳидан қувилди, деган иборани «иршод бериш ҳуқуқидан маҳрум этилди», деб тушунилиши керакдир?!

Машрабнинг илк девони унинг ҳаётлигида китобат қилинганлиги ҳамда бу девондаги бир қанча ғазаллар Офоқхожанинг мадҳига бағишланганлигини инобатга олсак, улар ўртасидаги бу совуқлик умуман бўлмагандек, туюлади. Тасаввуф тарихида иршод ҳуқуқини олганларича халифа-муридлар ўз пирларининг даргоҳла-

¹ Бобораҳим Машраб. «Қиссаи Машраб». Тошкент. «Ёзувчи».

рида бир неча йиллар (ҳатто, ўнлаб йиллар) хизмат қилиб етуклик даражасига етишганликлари қайд қилинган. Халифалардан салгина бўлса-да киборлик, таъма ёки кичик хато содир бўлса, яна бир неча йиллар шу хатоларни ювиш учун хизмат қилганлар.

Бобораҳим Машраб ва унинг пири Офоқхожа ора-лариди ҳам шунга ўхшаш гаплар ўтган, кўринади. Ва-ҳоланки, юқорида айтилганидек, Шоҳ Машраб умр бўйи тасаввуф маърифатини кўйлаб ўтган экан, унинг тасав-вуф маърифати йўлида қўйган биринчи қадами эса Офоқхожанинг даргоҳида содир бўлганлигини унутмас-лигимиз керак.

Демак, Офоқхожанинг Машраб ижодиётига, унинг маърифат йўлига қарши қўйиш нотўғридир.

Хулоса шулким, Шоҳ Машраб ғазалиётини, ижодиё-тида унинг пири бўлган Офоқхожанинг ижобий ролини ўз ўрнига қўйиб тадқиқ этилса, мақсадга мувофиқ иш бўлиб, Шоҳ Машрабнинг ҳам руҳи шод бўлар эди.

Энди, эътиборингизга Ҳазрати Офоқхожанинг насаб-номасини келтирамиз.¹ (схема 60 бетда).

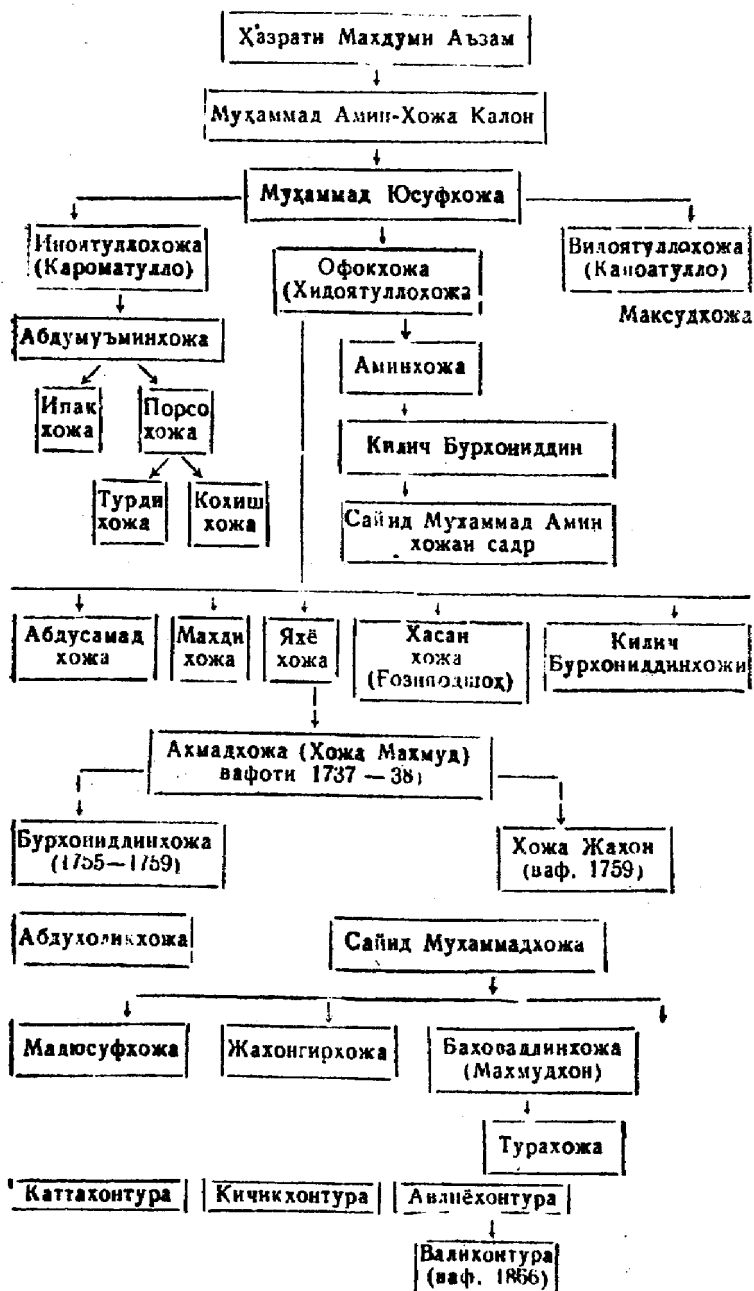
ҲАЗРАТИ МҶСОХОНХОЖАИ ДАҲБЕДИЙ ЗИКРИ

Даҳбедий хожалар силсиласининг яна бир таниқли намояндаси Ҳазрати Муҳаммад Мўсохонхожа ибн Исо-хожаи Даҳбедий бўлиб, манбаъларда айтилганидек, та-саввуфнинг «қутбул-мутаахирини» (яъни, силсиланинг охирги қутбул-ақтобларидан) бўлган бу зот XVIII аср-нинг иккинчи ярмида Нақшбандия силсиласининг раҳ-бар иди.

Ҳазрати Мўсохонхожа тахминан 1708-09 йилларда Даҳбедда туғилади. Унинг отаси Муҳаммад Исохожаи Даҳбедий ибн Муҳаммад Бобохожа ибн Муҳаммад Ро-зиқхожа ибн Абдулмўъминхожа ибн Хожа Ҳошим ибн Муҳаммад Амин (Хожа Қалон) ибн Ҳазрати Маҳдуми Аъзам эди ва давлатда нуфузи жуда баланд эди.

Мўсохонхожа ёшлик вақтларида отаси билан Ҳисор шаҳрига яқин Қоратоқ мавзеъсиди яшайдиган тоғаси Муҳаммад Ризохожаникига (хожаисоқийлардан) бора-ди. Тоғаси Ризохожа самарқандлик Хожа Авлиёнинг (маҳдуми аъзамийлардан) ва 120 ёшга кирган Султон

¹ «Мулоқот» журнали. Омонбек Жалилов, 1993 й. № 5—6. «Офоқхожа», 53-бет.

Ҳофизи Убаҳийнинг халифаларидан эди; у эса ўз вақтида Маҳмуди Исфаронининг, у эса Шайх Муҳаммад Саъид Муъаммар Хабашийнинг халифаси эди; у эса «увайсий» саналиб. бевосита Ҳазрати пайғамбар(с)га руҳониятли бийъат қилган, ҳисобланарди.

Шундай қилиб, ёш Мўсохонхожа тоғаси Ризохожанинг ишорати билан «азми Байтулло» зиёратига (яъни, ҳажга) бораётиб, Ҳиндистонга (ҳозирги Покистонга) ташриф буюриб, Мирзон Жаҳоннамон исмли бир киши орқали пиру-муршид Муҳаммад Обид Жаҳонободи билан учрашади ва унга қўл бериб, шогирд тушади.

Уша вақтда Ҳиндистонда «Алфи Соний» деган тариқат ҳукм сурарди. Бу тариқат Нақшбандия, Қодирия, Суҳравердия ва Чиштия номли тариқатларни бир-бири билан келиштириб, ёки уларнинг маълум томонларини олиб, бошқа бир тариқатни, яъни «Алфи Соний» тариқатини тузишга ҳаракат қилган Шайх Аҳмад (Мужаддад Алфи Соний) деган тасаввуфнинг таниқли бир намояндасига нисбатан «Алфи Соний» номи қўйилган эди. Юқорида айтилган Шайх Муҳаммад Обид ушбу Шайх Аҳмад-Алфи Сонийнинг ўғли бўлган Шайх Абдулаҳаднинг фарзандидир.

Шайх Муҳаммад Обид Мўсохонхожа Даҳбедийни яхши кутиб олади ва бошқа шогирдларига нисбатан унга жуда катта илтифотлар кўрсатади. «Миротус-соликин» ва «Тўҳфатул-зоъирин» китобларида ушбу воқеани келтирадилар: бир куни Ҳазрати Мўсохонхожа бомдод намози вақтидан олдин (саҳар вақтида) тушларида Ҳазрати пайғамбар(с)нинг руҳониятлари билан учрашади. Шунда Ҳазрати пайғамбар(с) тўрт рангдаги чопон (тўн) келтириб айтадилар: «Эй фарзанд! Ушбу чопонларни кийинг ва шундан эътиборан сизга силсила аълияни ижозатини бердим». Мўсохонхожа бу тушларини ўз пирлари Шайх Муҳаммад Обидга баён қилдилар. Ул зот бу хабарни эшитиб, дарҳол Мўсохонхожага тўрт рангли чопон кийгизиб, айтадилар: «Эй фарзанд! Сизнинг истеъдодингиз баланд-парвоз бўлган экан. Энди, шариятга хизмат қилиб, уни йўлини тутинг».

1160 (1746) йилда Ҳазрати Шайх Муҳаммад Обид вафот этгач, унинг ўрнига Мўсохонхожа Даҳбедий тариқат раҳбари бўлади. Нақшбандия, Қодирия, Суҳравердия ва Чиштия каби тўрт силсиладан тузилган бу тариқатга раҳбарлик қилган Ҳазрати Мўсохонхожа 12 йил Ҳиндистон ва Покистонда фаолият кўрсатиб, Нақш-

бандия тариқатини янгидан асл ҳолига қайтариб, уни марказини қайтадан Даҳбедга олиб келади. Натижада «Алфи Соний» тариқати тугатилади. Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асарида бу ҳақда шундай келтирилган: «Самарқанд ва унинг атрофида бўлган бузғунчилик ва вайронагарчилик вақтида Ҳазрати Мўсохон Ҳиндистон мамлакатига кетиб, унда Ҳазрати Миён Муҳаммад Обид соҳибга мурид бўлиб, Ҳазрати Миён аждодларининг «Алфи Соний» тариқатини янгилади ва шариф боболарининг силсиласини давом эттирди».¹

Ўзларининг «Зубдатул ҳақоик» асарида Мўсохонхожа Даҳбедий Мужаддадия тариқасининг (ўзлари янгиллаган тариқанинг) камолот доирасини тафсилсини доиралар чизиб батафсил баён қилиб бергандир.

Мўсохонхожа Ҳиндистондан халифа ва ходимлари билан қайтадилар. Ул кишининг тарбиятларини олиб, хизматларини қилган бу кишилар: Халифа Муҳаммад Сиддиқ, Халифа Худоёр, Халифа Маҳмуд, Халифа Абдулқаюм ва Халифа Ҳожи Муҳаммад Юсуф ҳамда мулозимлари Мираж Соҳиб ҳамроҳлигида Даҳбедга келадилар. Шу билан Нақшбандия силсиласининг маркази яна Даҳбедга қайтиб келади. Ҳазрати Мўсохонхожанинг ушбу издошлари иршод ҳуқуқини олиб, халқни тўғри, ҳидоят йўлига бошқарганлар.

Ва лекин, Ҳазрати Мўсохонхожанинг машҳур халифалари — Муҳаммад Амин бўлиб, у халқ орасида шайхулислом Абул Баракот пири дастгири Даҳбеди (Даҳбедлик қўл олувчи пир) номи билан машҳур бўлган. Бу зоти бобаракот Ҳазрати Мўсохонхожага ёш болалик вақтлариданоқ хизмат қилиб кела бошлаган. Асли Самарқанднинг Боғи Баландидан бўлган Муҳаммад Амин ўз пири Ҳазрати Мўсохонхожадан сўнг Нақшбандия силсиласига раҳбарлик қилади. Манбаъларнинг далолат беришича, Бухоро подшолари, жумладан, Амир Маъсум (Шоҳмурод) ва Амир Ҳайдар, ўша замоннинг улуғ алломалари — Самарқанд ва Бухоронинг миракон уруғидан бўлган қози калонлари, шайхулисломлари Қози Мир Абулҳай, унинг ўғли аллома Қози Абу Саъид ва навараси Қози Абу Тоҳирхожа («Самария»нинг муаллифи) кабилар ҳам ушбу зотга мурид бўлишгандир. Бу ҳақ

¹ Абу Тоҳирхожа. «Самария». Тошкент. «Қамалак» нашри. 1991 й. 56—57 бетлар.

«Самария» ва «Равойиҳул-қудс» каби асарларда кенг маълумотлар берилгандир.

Қўлёзма асарларда келтирилишича, Ҳазрати Мўсо-хонхоннинг халифалари ул кишининг тахтиравонларини (маофани) кўтариб юришган ва шу каби камтарликлари туфайли пирлик даражасига етишишган эканлар. Хонақоҳдаги икки тахтиравоннинг каттаси Мўсохонхожага дахлдор бўлиб, иккинчиси (кичикроғи) эса ул зотнинг бобокалони Ҳазрати Махдуми Аъзамга тегишли бўлган. Ўтган асрда рус профессори Н. Веселовский Даҳбед хонақоҳини тадқиқ қилаётган вақтда ушбу тахтиравонлар жанубий деворга осиб қўйилганлигини ўз рисоласида қайд этган.¹

Бобокалони Ҳазрати Махдуми Аъзам каби тариқат пароналарини босиб ўтган Ҳазрати Мўсохонхожа Даҳбедийга ҳам кўп подшо ва халқлар иродатда ва унинг маҳкуми ҳукмида эдилар.

Ҳазрати Мўсохонхожа ўз даврида тасаввуф назариётчиларидан бири, деб тан олинган бўлиб, тасаввуф, шарриятга оид бир неча асарлар ёзган; бу асарлар пандунасиҳатлардан ҳам холи бўлмаган. Жумладан, «Қасирул-фавоид» (Тазкирани—эшони Мўсохон), «Жоми Жаҳон намон», «Айнул-маъони», «Дорул-асрор ва санадул-аброр», «Зубдатул-ҳақоик ва наводирул-маориф», «Дар фазилати Пайғамбар», «Дорул-макнун», «Муҳза нул-таъриф» каби кўплаб асарлари замонасида машҳур эди.

Мўсохоннинг ўзлари ҳақида ҳам кўплаб асарлар ёзилган. Айниқса, ургутлик машҳур адиб ва тарихчи Хумулий таҳаллусли Жумақули Ургутнинг «Маноқиби Ҳазрати Мўсохон» асарида у зот ҳақида жуда аниқ маълумотлар берилган.

Нақшбандия силсиласининг охириги қутбул-ақтоби (қутбул-мутаахирини) ҳисобланган Ҳазрати Муҳаммад Мўсохонхожа Даҳбедий бу сулуқга 18 йил раҳбарлик қилгандан сўнг 1190 (1776) йилда, 17 муҳаррам ойи, сешанба куни вафот этадилар ва Махдуми Аъзам дахмасининг марказида дафн этилади.

Носириддин Ҳусайни Бухорийнинг «Равойиҳул-қудс» китобида Ҳазрати Мўсохонхожа тўғрисида ушбу шеър келтирилган:

¹ Веселовский Н. «Дагбит». ЗВО том-III.

Офтоби нури ирфон Хожа Мӯсохони хон
 Мекунад равшан жаҳонро Хожа Мӯсохони хон.
 Шўълан нури ҳақиқат оразаш дар тўри дил
 Мезанад ҳар дам тажалли Хожа Мӯсохони хон.
 Кофу-қудрат, аршу-курси дар дилаш як нуқта аст
 Чун нагуяд сарву ваҳдат Хожа Мӯсохони хон.
 Завқи дил андар дилаш аз тобу хуршедаш бидон
 Мекунад жўшиш навол Хожа Мӯсохони хон
 Мўсни кўҳи тажалли хуфран андар тариқ
 Ҳарчи гўям, рост гўям, Хожа Мӯсохони хон.
 Жони ман дар дил фурузи оташи аз зикри ў
 Ҳам чу оташ зикри жонон Хожа Мӯсохони хон.
 Нури хуршеди ҳидоят чун дилаш равшан зи субҳ
 Мекунад равшан ду олам Хожа Мӯсохони хон.
 Офтоби нури қудси бар дилаш тобанда аст
 Ҳам чу Мўсо, чун ба Сино, Хожа Мӯсохони хон.
 Ҳамдулилло! Сурмаи роқим ба чашм оварда аст
 Аз губори остонаи Хожа Мӯсохони хон.

Мазмуни:

Жаҳонни равшан этувчи нурининг офтоби-Хожа
 Мӯсохондир.
 Ҳақиқат нурининг жилвагар шўъласи-Хожа
 Мӯсохондир.
 Кўнгилнинг ягона сарв қомати-Хожа
 Мӯсохондир.
 Вужуд аро қайнаб ёруғлик инъом берувчи-Хожа
 Мӯсохондир.
 Жонимни ёритувчи, зикри айтувчи-Хожа
 Мӯсохондир.
 Ҳидоят нурини субҳ каби равшан этувчи-Хожа
 Мӯсохондир.
 Синодаги Мўсо каби тоб берувчи-Хожа
 Мӯсохондир.
 Алҳамдулиллоҳ- Кўзимга сўрма қиладиган тупроқ
 остонасининг
 Соҳиби — Хожа Мўсондир.

УМАРХОЖАИ ДАҲБЕДИЯ ЗИКРИ

1868 йил 2 май куни Россия давлатининг босқинчи
 армияси Самарқандни босиб олишгач, босқинчиларга
 қарши бош кўтариб чиқишлар ҳам бўлиб турган. Бун-

дай қаршилиқ кўрсатишга овоз халқнинг зўравонликка итоат этмаслигига Қитоб ҳамда Шаҳрисабз беклари Жўрабек ва Бобобеклар бошчилигидаги миллий ҳаракатлар, Бобон Алибой қўзғолони мисол бўла олади.

Босқинчиларга қарши халқ ҳаракатлари ва қўзғолонлардан энг аҳамиятлиларидан бири шаҳар руслар томонидан эгаллангач, бир ой ўтар-ўтмас, айнан Самарқанднинг ўзида бошланган эди.

...Босқинчи рус армиясининг қўмондони генерал фон Кауфман Самарқандни эгаллач, бир оздан сўнг Бухоро амири Музаффарга (1860—1885 йиллар ҳукм сурган) қарши юришни давом эттиради. Кауфман Самарқандда ўз гарнизонини қолдириб, Зирабулоққа қараб йўл олади. Шаҳарда эса май ойининг охириг кунда маҳаллий аҳолининг босқинчиларга қарши қўзғолони бошланади. Ҳозирги давргача қўзғолон ва унга қатнашганлар ҳақида, раҳбарлари ҳақида бирор манбаъда аниқ бир маълумот берилмаган бўлиб, бу воқеа ва шахслар бизлар учун номаълум эди.

Яқинда, 1993 йил 2 май арафасида, яъни Самарқандни руслар томонидан босиб олинишининг 125 йиллиги арафасида, 1899 йилда «Русский Туркистон» газетасига илова тариқасида Москвада чоп этилган тўпламча топилиб қолди. Москва шаҳридан топилган ушбу манбаъ, тўпламчанинг ксерео нусхаси бўлиб, унда ўша қўзғолоннинг раҳбари сифатида фақат бир шахснинг номи — Умархожаи. Даҳбедийнинг номи тилга олинган. (Бу манбаъ ва Умархожа ҳақида «Зарафшон» газетасида 15—май 1993 йил сонидан ушбу сатрлар муаллифининг «Қўзғолончилар» деб аталган мақоласи эълон қилинган).

Бу ҳақда бошқа манбаъларда нима дейилган?

Мирзо Абдулазими Сомийнинг «Мангит султонлари

тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози («Тарихи салотини мангития») номли асарининг далолат беришича эса, Самарқанд қўзғолонининг раҳбарлари сифатида яқин киши — Бухоро амири Музаффарнинг тўнғич ўғли шаҳзода Абдулмалик ва дин пешвоси Умархожаи Даҳбедийнинг номлари келтирилгандир.

Умархожаи Даҳбедий ким эди?

Тарих саҳифаларидан яқиндагина қалқиб чиққан

ушбу зот Махдуми Аъзамий хожалар силсиласига мансуб бўлиб, руслар босқини даврида дин ва тариқат пешволаридан эди. Юқорида тилга олинган Каттахожан Даҳбедийнинг амакизодаларидан бўлган Умархожа ҳақидаги ҳикояларни ҳозир ҳам Даҳбедда эслаб туришади.

Тарих саҳифаларига назар ташласак!

Юқорида тилга олинган Мирзо Абдулазими Сомийнинг асарида келтирилишича, руслар Самарқандни босиб олгунга қадар бу ерда Шерали-иноқ деган киши ҳокимлик қилар эди. Бухоро амири Музаффарнинг тўнғич ўғли шаҳзода Абдулмалик Ғузор ҳокими бўлиб, айни вақтда Самарқанд вилояти ҳокими Шерали-иноқга ўринбосар лавозимида эди. Шерали-иноқнинг зулмидан шаҳар аҳли ва шаҳзода Абдулмалик жуда норози эдилар. Рус босқини арафасида Самарқанд шаҳри аҳолиси Амир Музаффарга хат билан мурожаат қилиб, Шерали-иноқнинг зулму-зўравонлиги туфайли, унинг лавозимидан бўшатилишини талаб қилдилар. Улар ўз илтимосномаларига ёзган эдилар: «Агар бизни Шерали-иноқ ҳукмронлигидан холос этиб, бошқа бир ҳокимни тайин қилсалар, бизлар, барча аёлу эрлар, ката-ю кичик маҳорабага чиқиб, оралиқда (лоақал) бир жон қолгунга қадар насронийлар ҳужумини қайтаришга бел боғлаймиз».

Лекин Амир Музаффар халқ истағу илтижосини инбатсиз қолдириб, ҳатто Шерали-иноқнинг сўзларига учиб, бир неча кишини жазолади ҳамда ўғли Абдулмаликни Ғузорга сургун қилади. (Чунки, халқ орасида Абдулмаликни обрўси баланд эди). Бунинг устига Бухоро амирининг ҳомийлигини олган Шерали-иноқ амирга ариза-шикоят ёзган шаҳар аҳлидан қаттиқ ўч олади. Рус босқини арафасидаги Самарқандда бўлиб ўтган бу каби воқеалар шаҳар аҳлининг ва мудофаачиларининг душманга қарши тайёргарлик ҳаракатларини сўндиради. Натижада, босқинчилар Самарқандни осонгина эгаллаб оладилар.

Шаҳарни босқинчиларга қарийб курашсиз топширилганлигига сабаблардан бири, бу шаҳар ҳокими Шерали-иноқнинг кўрқиб Бухорога қочиши ва шаҳар муфтийси Мулло Камолиддинхожанинг босқинчилар билан қелишувчилик сиёсатини олиб борганлиги ҳамдир. (Бу хизматлари учун муфтий Мулло Камолиддинхожага генерал Кауфман томонидан рус императори юборган заррин чопон тўхта қилинади ва шаҳар Қози Қалонлик

мансабига ўтқазилади). Лекин бу кабилардан ташқари шаҳарда ватанининг, дин ва тариқатнинг содиқ фарзандлари борлиги Кауфманга қоронғу эди.

Юқорида айтганимиздек, генерал фон-Кауфман Самарқандни осонгина эгаллаб, ўз императорига мақтов хатларини юборгач, бир оздан сўнг Бухоро амири Музаффарга қарши Зирабулоқ сари юришни давом эттиради. Шаҳар қалъасида Кауфман томонидан бир гарнизон аскар қолдирилган эди.

Мирзо Абдулазими Сомийнинг асарида келтирилишича Фузор томондан шаҳзода Абдулмалик, иккинчи томондан эса Умархожа Даҳбедий катта кўшинлар билан келишиб кўшиладилар ва Самарқандни эгаллаб, ғазовот кўзғолоғини эълон қиладилар. Рус гарнизонининг қолган-қутгани арқда қамалда қолиб, у ердан шаҳарни тўпга тутади. Бунинг натижасида кўплаб тарихий обидаларга шикаст етади.

...Бухоро кўшини билан жанг қилаётган генерал Кауфманга Самарқандда бошланган кўзғолон ҳақида хабар етказилгач, у Бухоро амири билан сулҳ тузишга киришади; Амир Музаффар ҳам ўзи учун шармандали сулҳ тузиш тарафдори эди. Чунки у Самарқандда бошланган кўзғолондан саросимада эди. Негаки, бу кўзғолоннинг раҳбарларидан бири бўлган шаҳзода Абдулмаликнинг халқ орасидаги обрўси бениҳоя бўлиб, отаси унинг тахтга даъворгарлигидан чўчир эди. Шунинг учун Амир Музаффар ўзининг ҳийлакор сарой аъени Мўминбек орқали ёлғон хат ёзиб, кўзғолончилар орасида ғулгула салмоқчи бўлди. Хатда, гўёки Бухоро амири рус генерали билан сулҳ тузиб, энди Самарқанд ва Шаҳрисабз сари кўзғолончилар устига кўшин юборилаётган эмиш. Сулҳ тузишдан олдин юборилган бу хабар кўзғолончиларга катта таъсир қилиб, улар биринкетин шаҳарни ташлаб кета бошладилар. Шаҳзода Абдулмалик ва Умархожа Даҳбедийлар ҳам ноилож Самарқандни жанг қилган ҳолда тарк этадилар. Қамалда қолган рус аскарлари арқдан чиқиб, мададга келган Кауфман кўшини билан биргаликда кўзғолончиларни таъқиб қила бошлайдилар. Абдулмалик ўз аскарлари билан Дарғом дарёси устидаги кўприкни тўсиб қўяди. Иккинчи томондан, Умархожа Даҳбедийнинг ғазовотчи лашқари ҳам етиб келиб, улар ҳам русларга қарши ҳужум бошлайдилар. Бироқ босқинчиларнинг тўплар-у милтиқларидан ёрилган ўқлардан кўплаб одамлар ша-

ҳид бўлиб, қўзғолончилар енгиладилар. Мард қўзғолончиларга на Бухоро амиридан ва на қўшни вилоятлардан ёрдам келади. Юқоридаги, амирнинг ёлгон хати ўз ишини қилган бўлиб, кўпгина вилоятлар беклари амир ва русларнинг интиқом олишларидан қўрқиб, ёрдамга келмайдилар. Шахзода Абдулмалик Шаҳрисабз орқали ўз Гузориға етиб олади.

Ҳўш, Умархожаи Даҳбедининг кейинги тақдири нима бўлди? Ул зотнинг олдинги ва кейинги ҳаёти ҳақидаги аниқ маълумотларни, 96 ёшга кириб 1969 йилда вафот этган даҳбедлик шоир ва тарихчи Қаттаҳонхожанинг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» деган китобларидан топдик.¹

Ул зотнинг асарида келтирилишича, — «Ҳазрати Сайид Умархожаи Ҳожи ибн Сайидойихожа ибн Сайид Авлиёхожа ибн Сайид Эшонхожа (Хонхожа) ибн Ҳазрати Сайид Мўсохон алайҳир-раҳма вал-ғафурандурлар, ул зоти бо баракот ўз вақтларида фариди замон ва пешвои гадою-султон эдилар ва ул зотни нисбати маънавийлари камина роқимни (муаллифни) билганича, «Тўраҳон тўра» лақабли Ҳазрати Султонхожаи Шайх (шайхулислом, Қаттаҳонхожаи Даҳбедийнинг бобоси)га иродат келтурган эканлар».

Қаттаҳонхожанинг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» китобида яна келтирилишича, Сайид Умархонхожа ўз ҳамроҳлари билан ҳажга борганларида, Эрон йўлидан юрган эканлар; Ушал замон Эроннинг подшоси Умархожани ва ул зотнинг ҳамроҳларини ўз саройига таклиф қилиб, зиёфат берган ва Самарқанддаги яшаётган эронийликларнинг аҳволolidан хабар сўраб, савол-жавоб қилган экан.

Умархожа зиёрати Байтуллодан ҳожи бўлиб қайтгач, «Рисолаи тарихи Даҳбедия»да айтилганидек «неча вақтдан кейин аҳли насоро хуруж қилиб келганда» (яъни, христианлар-руслар ҳужум қилиб келганда) Ҳазрати эшон (яъни, Умархожа) Даҳбеддан Қаршига ҳижрат қилиб борган ҳамон, Амир Музаффар аробаи хоссалар (файтунар) юбориб, ул зотни Бухори шарифга олиб бориб, вақфияи хонақоҳи Шоҳи Аҳсига (хонақоҳи Махдуми Аъзамга) шайх қилиб бошларига тож янглиғ ёрлиқни қўйиб, мазкур хонақоҳга сукунат қил-

¹ Ушбу китоб Қаттаҳонхожаи Даҳбедийнинг шахсий кутубхонасида мавжуд.

ганларидан сўнг. жамни умаро ва уламою фузало иродатга юз келтирганлар ва (ул зот) Бухорога уч сифат бирла мутассиф (таниқли) бўлганлар, чунончи «эшони ҳожн»; «эшони ғозий» ва «эшони шайх» деб айтур эдилар».

Кўриб чиққанамиз, уч манбаъда ҳам, яъни Москвада 1899 йилда чоп этилган «Русский Туркистон»нинг илова тўпламчасида ҳам, Мирзо Абдулазим Сомийнинг «Мангит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози» китоби ҳамда Каттахонхожаи Даҳбедийнинг «Рисолаи тарихи Даҳбедия» асари далолат беришича Самарқандда босқинчиларга қарши ғазовот-қўзғолоннинг ғоявий раҳбари деб, «Эшони ғозий» — Умархожаи Даҳбедий назарга тутилмоқда.

Қўлимизга тушиб қолган ва Каттахонхожаи Даҳбедийга тегишли бўлиб, Ҳазрати Пайғамбар(с)дан бошланиб келинган ҳамда нисбати маънавийни англатувчи «Ҳатти иршодий» — (ишрод хати, яъни пирлик ҳуқуқини берадиган йўлланма)ни ҳаволи қиламиз: унда Умархожаи Даҳбедийгача ва ул зотдан кейин зикр қилинганлар бўлиб, иршодномани қисқартирилган ҳолда айнан келтирдик:

«аз... бар қалби Хожа Убайдулло Аҳрор тажалли фармуда, ва аз он Ҳазрати бар қалби Мавлоно Муҳаммад Қози тажалли фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби жаддуно ва сайндуно Мавлоно Хожаи Аҳмад, яъни Ҳазрати Маҳдуми Аъзам подшоҳ тажалли фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби Хожа Муҳаммад Амин-Хожа Қалон таж. фар. ва аз он Ҳазрат бар қалби Хожа Муҳаммад Юсуф таж. фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби Хожа Ҳидоятулло — Офоқхожа таж. фарм., ва аз он Ҳазрат бар қалби Ҳазрати Бобо Хоки таж. фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби Ҳазрати Одинабой Сиддий таж. фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби сарвар авлиё ва сар халқаи «сўфия» Ҳазрати Хожа подшоҳ тажалли фармуда, ва аз он Ҳазрат бар қалби Сайид Умархон Ҳожн тажалли фармуда, ва аз он бар қалби Сайид Аҳмадхонхожи таж, фарм., ва аз он барқалби муршидино ва мавлоно халифа ал-хулафо Мулло Абдулкарим алайҳир-раҳма таж. фарм, ва аз он Ҳазрат бар қалби ин каминан нолойиқи бе қадру ҳол (яъни. Каттахон Даҳбедий, К. К.) тажалла фармуда...»

Қисқача мазмуни: «...дан...Хожа Убайдулло Аҳрори Балининг кўнгиларига ушбу нисбати маънавий тажал...

ли (куриниш) қилди; ва ул Ҳазратдан Мавлоно Муҳаммад Қозининг қалбларига тажалли қилди; ва ул Ҳазратдан жаддуно (падари бузург) ва сайидуно Махдуми Аъзамнинг қалбларига ...ва ул Ҳазратдан... Сайид Умархон ҳожининг қалбларига ва ул Ҳазратдан... ушбу нолайиқ ва қадру-қолсиз каминанинг (яъни, Каттахонхожа Даҳбедийнинг) кўнгилларига бу нисбати маънавий етиб келиб, тажалли қилди...»

Ғозий Умархонхожа Даҳбедий 1877 йил (1295 ҳижрий) Бухорода вафот қилдилар ва шу ердаги Хонақоҳи Шоҳи Аҳсига (Махдуми Аъзам хонақоҳига) дафн қилингандирлар.

Умархонхожа Даҳбедий ҳақида юқоридаги маълумотлардан ташқари бошқа манбаълар ҳам бордир. Чунончи, ғозий Умархонхожадан набираси Темурхонхожага қолган «Жомеъ ул-мақомат» китобини (китоб муаллифи Хожа Абул Бақо) Темурхонхожанинг Даҳбед ва Пайариқда яшайдиган набиралари ушбу сатрлар муаллифига тўхфа қилганлар.

Ғозий Умархожа ва шаҳзода Абдулмалик бошчиликларида бошланган бу кўзғолон жуда катта мухолиф кучга қарши бошланганлиги, салмоғи, ғазовий ва миллий қадриятлар учун курашганлиги, охириги миллий халқ ҳаракатларидан эканлиги ҳамда Самарқанддек шаҳри азимда бўлиб ўтганлиги учун ҳам бошқа кўзғолонлардан фарқ қилади.

Умедвордурмизким, келгусида бу кўзғолон қатнашчиларининг тарихлари ва фаолиятлари кенгроқ ёритилса, ажаб эмас.

КАТТАХОНХОЖАИ ДАҲБЕДИЙ ЗИКРИ

Даҳбедий хожалар силсиласининг яна бир намоядаси бўлган Қатахон (Хожа Қалонхожа) Хожа Даҳбедий ҳам бобокалонлари сингари назмда ва насрда қалами ўткир шоир ҳамда тарихчилардан эди. 96 ёшга кириб, 1969 йилда Даҳбедда вафот этган бу ширин калом зот замона зайли туфайли тўлалигича ўзини намоян қила олмади. У ёзган «Рисолаи тарихи Даҳбедия» асари юзлаб ғазаллар, мухаммаслар, назмий тарихлар аҳли илм учун номаълум бўлиб келди. Каттахонхожанинг ушбу тарихий асари туфайли биз кўпгина ёритилмаган тарихий воқеаларни, тарихий шахслар номларини, йўқолиб кетган мавзеъ номлари ва обидалардаги

ёзувларни билиб олишимиз мумкин. Шу жиҳатдан асар биз учун қимматлидир.

«Рисолаи тарихи Даҳбедия» асари Каттахонхожа мусавводасининг (кундалик дафтарининг) тўртдан бир қисмини ёки 55 варақини ташкил этади. Қитоб-мусавводасининг қолган уч қисми эса асосан форс-тожик ва ўзбек тилида ёзилган шеър, мухаммас, ғазалиёт, рубоиёт, назмий тарихлардан иборатдир.

Каттахонхожа Даҳбедий манбаъшунос олим сифатида ҳам етарли билимга эга бўлган. Ул кишининг олдиларига, Самарқанддан, Тошкентдан ва бошқа шаҳарлардан тарихчи, адабиётшунослар келишиб, ул зот берган манбаълардан фойдаланишар, тушунишмаган нарсаларини сўраб билиб олишар эди. Чунончи, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг президенти, академик Қори Ниёзийнинг 1951 йилда рус тилида чоп этилган «Астрономическая школа Улугбека» (Улугбекнинг мунажжимлик мактаби) номли китобини 50-чи йилларнинг ўрталарида СамДУ ўқитувчи-олимлари келтириб, Каттахонхожага таржима қилиб ўқиб беришган.

Китобда Хожа Аҳрор Вали ҳақида сўз борган бўлиб, бу буюк зотни ва ислом динини Улугбекнинг шахид бўлишига алоқадор (қўли бор) деб айб қўйилган эди. Шунда Каттахонхожа тарихни бу тарзда талқин қилинганидан ажабланиб, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг президиумига хат ёздириб юборади. Хатнинг мазмуни шундай эди: «Улугбекнинг ўлимига дини исломиянинг ҳам, Хожа Убайдулло Аҳрорнинг ҳам ҳеч қандай алоқалари йўқдир; Улугбек Мирзо ва Хожан Аҳрор учрашмаганлар деса ҳам бўлади, чунки Хожан Аҳрор 1450 йилда расман биринчи марта, 1451 йилда эса иккинчи марта Самарқандга келган; Улугбек мирзо эса 1449 йилда ўлдирилган. Тасаввуф пирларидан Улугбекнинг ўлимига қисман алоқадор киши — Мавлоно Низомиддин Хомушдир. Сиз — Тошкентлик олимлар, Даҳбедга келингизлар, токи мен сизларга бир неча тарихий китобларни кўрсатиб, исбот қилиб берурман», — деган мазмунда Каттахонхожа ўз хатини тугатган. Бу хат ҳозир ҳам Ўзбекистон Фанлар Академиясининг архивида ётгандир, балки. Уша даврда шу хат туфайли Тошкентдан Фанлар Академиясининг 2—3 ходими Даҳбедга юборилган эди. Уларга Каттахонхожа бир неча тарихий китобларни кўрсатиб ва ўқиб, ўз фикрини исботлаб берган эди. Шунда улардан бири: «Ҳақиқатан

ҳам исботингиз жуда ўринли чиқди; лекин замоннинг поезди юриб кетди, уни бу яқин ҳеч ким тўхтата олмайди», — деб афсус қилган экан.

Шундай қилиб, тарихий ҳақиқат шулким, Каттахонхожаи Даҳбедий ушбу хатлари билан Ўзбекистон тарихида биринчи марта расмий равишда Улуғбек ва Хожа Аҳрорларнинг бир-бирига алоқалари йўқлигини исботлаб берган эдилар.

Каттахонхожаи Даҳбедий назм бобида ҳам ширинсухан шоирлардан эди. Лекин, замона зайли туфайли унинг ўзбекча ва форс-тожикча ёзилган бир неча шеърларнигина матбуот саҳифаларида чоп этилди, холос. Масалан, 1983 йилда (Каттахонхожа вафот этгач) «Гулистон» журналида марҳум академик Воҳид Абдуллонинг «Хамса мадҳи» деган Навоий ҳақидаги мақоласи «Моний-соний» таҳаллусли Каттахонхожаи Даҳбедийнинг Навоийга бағишлаб ёзган шеъри билан тугайди (аслида Каттахонхожа «Музнийбий» (гуноҳкор) деган камтарона таҳаллус билан форсча-ўзбекча шеър ёзар эди; Лекин академик Воҳид Абдулло, — «бу таҳаллус сизга тўғри келмайди ва ўқувчилар ҳам бошқача тушунишлари мумкин, — деб масалҳат беради ҳамда ўшанда «Моний-соний» таҳаллусини Каттахонхожага академикнинг ўзи қўйган экан);

Қуйида Каттахонхожанинг ушбу шеърини

келтирдик:

Муборакбод бўлсин шул замонким номдор ўлди
Низомиддин Алишери Навоий ошкор ўлди.

Навоий ёш эди, келди шарофатлик Самарқандга
Анинг аъломлари донишворидан баҳрадор ўлди.
Низомий, Хусравий, Жомий каломи кўп мадад

қилди,

Абул-Лайсдан ўрганди, камоли комдор ўлди.
Ҳаёт айёмида бадкорлар анга бўлдилар бадхоҳ.
Тамом аркони давлат охирида шармсор ўлди.
Агарчи бир ғазал девонидан соз этса мутриблар.
Эшитган аҳли мажлис оғзида номи шior ўлди.
Хусусан «Хамса» ким, беш ганжи ўзбеки бор этди
Бу тил дostonсаросин бошлари ҳам тождор ўлди.
Бирин Фарҳоддан ёзди, бири Мажнун бўлуб кетди
Барин бўстони саҳнида Навоий барқарор ўлди.
Камина Моний-соний, Навоий десангиз айтгум
«Хазойинул-маъоний» «Хамса»да ҳайрат

барор ўлди.

Эшонн Каттахонхожаи Даҳбедий кўп қўли очиқ ва саховатли инсон бўлиб, хайру-эҳсонга ниҳоятга берилган эди. Қариндошу-бегонанинг тўю маъракасига, уй қурмоқчи бўлган ночор одамларга, етим ғарибларга қўлидан келган ёрдамни аямас эди. Юзлаб кишиларга қарз борса-да, қарз дафтариини тутмас эди. Зинҳор ночор одамлардан қарзини қайтариб олмас ва «Худо йўлига» деб бағишлаб юборар эди. Ҳатто ўзига тинчроқ одам қарзини қайтариб келса, кўп тортишувлардан сўнг, бир қисминигина олар эди, холос. Каттахонхожаи Даҳбедий ҳар сафар ҳадиси шарифдан ушбу оятни келтирар эди: «Садоқани бой ҳам, камбағал ҳам олади, ва лекин қазрни фақат муҳтож одамгина сўрайди; Шундай экан, таънисиз қарз бериш, ҳадисда айтилганидек, уч карра савобдур». Каттахонхожанинг яна бир яхши кўрган мақоли, — «Яхшилик қил, дарёга сол билса балиқ, билмаса Ҳолиқ», — деган мақоли эди. Ҳатто Ул зот ўз хотинининг отасидан қолган ҳовлини, хотиндан сотиб олиб, қўярда қўймай унга нархини тўлаб, ўша хотиндан туғилган ўғилларига олиб берган эдики, токи фарзандлари — ота ўз бурчини тўла адо этмади — демасликлари учундир.

Каттахонхожа ёшлик вақтларида Бухоро мадрасаларида, ўз амакибаччаси (кейинчалик қудаси) бўлган Бузрукхожаи Бухори ёрдамида таҳсил кўради. (Ушбу Бузрукхожанинг Бухорий амир Олимхон давлатида катта диний лавозимга эга эди; у киши ҳақида ёзувчилар — Саъдулла Кароматов ўзининг «Бир томчи қон» ва Ев. Березиков ўзининг «Красная Бухоро» китобларида ёзишгандир). Кейинчалик Бухоро ва Самарқанднинг «Қориул-қурроси» (қорилар қориси) деб ном чиқарган Акрамхожаи Даҳбедий даргоҳида «Мухтасарул-виқоя» каби мураккаб асарларни ўрганишда «тилмизлик» (шоғирдлик) қилади. Самарқанд Қози Калони ва олиму уламмоси бўлган Муҳаммад Исохонхожаи Самарқандий Каттахонхожаи Даҳбедийни ниҳоятда ҳурмат қилган ва айтишларича, Қози Исохонхожа хаста бўлиб қолганида Регистон майдонидаги намозга имомлик қилишни (ёнида шунча олиму фозил бўлишига қарамай) ёш Каттахонхожага топширган экан.

1917 йилги октябрь тўнтаришидан сўнг, кўп ўтмай 1920 йилда Бухоро амирлиги ҳам ағдарилгач, 10 йил давомида совет ҳукумати дастидан ўз дўсту ва қарин-

дошлариникига яшириниб юрган Бузурхожа у кишига чет элга бош олиб кетишни таклиф этади. Лекин, Каттахонхожа у кишига, — сиз катта амални эгаллагансиз; сизни тутиб олишса қатл қилишлари турган гап. Шунинг учун ўзингиз чегарадан ўтиб қутулишингиз керак, бола-чақани хавфли йўлда хароб қилишингиз мумкин, — деб маслаҳат беради. Шунда Бузрукхожа болаларини Каттахонхожага, уни эса Худога топшириб, ўзининг тўртта туркман оқсоқоллари бўлган муридлари ёрдамида, Туркменистон ва Афғонистон орқали Саудия Арабистонига ўтиб кетади. Тўрт йилдан сўнг, туркман оқсоқолларининг иккитаси яширинча қайтиб келиб, Бузрукхожанинг Макка Мунавварага икки-уч йил яшаб вафот этгани ва қабри Маккадаги «Бақия» қабристонинда кўмилганлиги ҳақида хабар ва ҳужжатлар келтиради.

Каттахонхожа эса совет комиссарларининг тазйиқлари натижасида Қашқадарёга кўчиб кетади.

Қашқадарёликлар шундай бир таъсирли воқеани айтиб беришган эди: «1952 йилда Самарқанд шаҳри НКВД ходимлари бир муртад айғоқчининг хабари туфайли Каттахонхожани излаб Қашқадарёнинг бир қишлоғига борадилар. Тўрт комиссар қишлоққа кириб иккита 7—8 ёшли гўдак болалардан: катта эшонларинг қаерда? — деб сўраганларида, ушбу ёш гўдаклар бошқа тарафни кўрсатиб, уларни алдаб, тезда бу ҳақида оталарини хабардор қилганлар. (Ҳатто болалар ҳам бу чарм камзулли ходимларни нияти ёмонлигини билишган.). Шунда болаларни отаси қир устида ғазал ёзиб ўтирган Каттахонхожанинг олдига келиб, ўз омборидан олиб келган эски, йиртиқ чопонни ул кишига кийдириб, «омочли ҳўкизлар билан ер ҳайданг» — деб айтган. Ёш болалар алдови туфайли кўп овора бўлган НКВД ходимлари келиб кўришсаки, «катта эшон» деб мақталган киши ер хайдаётган эмиш. Уша йилнинг баҳорида қишлоқ аҳли Каттахонхожани шу тариқа асраб қолган бўлишсада, лекин кўп ўтмай ўша йили уни ҳибсга олишиб, Тошкент қамоқхонасига жўнатишади ва 20 йилга ҳукм қилишади. Қамоқхонада ҳам ул зот бегона маҳбусларга Қуръону намоздан таъсил бериб амри маъруф қилиб туради. Каттахонхожа ўзининг анча ғазал ва муҳаммасларини қамоқда ўтириб ўбитган эди. 1954 йилда Сталин вафотидан сўнг ул зот амнистияга тушиб оқланади ва озод этилади.

Қатагон давридан сўнг бироз тинчликка эришган Каттахонхожа, қамоқда ёзишни бошлаган китоби ва ғазалларини битишни давом эттиради.

— Кунлардан бир кун (1969 йил январь ойида) ногаҳон, Каттахонхожа дурадгор устани йўқлатиб, чидамли тут ва қайрағоч дарахтидан тобут ясаишни буюради. Бу сўзларни эшитган оила аъзолари ез кети узилмайдиган меҳмонлар ҳайрон қолишади.

...Бир ҳафтадан сўнг, 1969 йил 2 февралда эшони Каттахонхожа Даҳбедий бу фоний оламдан боқий оламга риҳлат қилиб, вафот этадилар. Баъзи одамларнинг илтимосларига кўра ул зотнинг жасадини икки кун асраб, меҳмон қиладилар. Уша қиш фаслида қор ярим метр чамаси ёққан эди. Шунга қарамай Ҳазрати эшоннинг жанозасига шунчалик кўп одам бўлдики, тобутини ул зотнинг ҳовлисида қабристон оралиғидаги юз қадамлик масофага элтиш учун уч ярим соат овора бўлишади. Кўчанинг нариги томонига қабристон жойлашган эди. Таъзияга келганлар эшони Каттахонхожанинг тобутига қўлларини бир тегизишни ниятида ҳарчанд ҳаракат қилиб, тўрт томондан йўл беришмас эди. Бу ҳаракатларга оддий тобут дош беролмай синибкетар эди. Энди ҳаммага, Каттахонхожанинг қиш вақти бўлса ҳам, шунчалик гишиқ дарахтлардан нима учун синмас тобут ясагани аён бўлиб қолган эди. У киши бу тортишувлар бўлишни олдиндан билган экан. Каттахонхожанинг вафоти марсияларини Тамҳид, Фақирий каби бир қанча шоирлар ёзишган бўлиб, биз Фақирийнинг ёзган марсиясини келтирдик:

Кетди оламдин жаноби Каттахон,
Қолдириб халк ичра илмидин нишон.
Олиму фозил суханвор эрди ул
Шоиру доно тарифу луктадон.
Нақшбандия сулукин тебратиб
Эрди ўз асрида бир шайхн замон.
Еши тўқсонга етиб эрди они
Оқибат қилди сафар суйи жиннон.
Соли тарихи вафотини Фақир
Айладим лафзан халойиққа аён.
Минг тўқуз юз олтиншу тўқуз эди
Феврал ойн қилди ер қўйнин макон.
Е илоҳа жумла журмин авф эт
Мурғи руҳин айла жаннат ошиён.

Шундай қилиб, Каттахонхожаи Даҳбедий тарихларини оққа кўчириш билан, Даҳбедий хожа-лар силсиласи намояндаларининг зикрларини баён қилишни тугатдик.

ДАҲБЕД ХОНАҚОСИДАГИ ДАҲМА ЗИКРИ

Даҳбеддаги ўн тўрт гумбазли ва минорали, масжидли хонақонинг шимол томонида Даҳма (мақбара) жойлашган.

Тарихчи профессор Н. Веселовскийнинг ёзишича, Махдуми Аъзам даҳмаси Урта Осиёдаги даҳмадарнинг энг йириги экан. Атрофи мрамор билан сайқалланган даҳма 17x18 квадрат метрли саҳни эгаллаган, баландлиги қарийб икки метрдир. Бухоро хонлигининг нуфузли амалдорларидан Нодир Девонбеги (XVII-аср) мақбара атрофини деворлар билан ўраб, катта арк ҳамда эни баландлиги олти метрлик дарвозахона қурдирган.

Даҳма устида еттита (7) қабртош бўлиб, ёзувларига қараганда улар қуйидагиларга тегишлидир; 1) Ҳазрати Махдуми Аъзам (1542 йил вафот этган); 2) Ҳазрати Муҳаммад Амин (Хожа Қалонхожа (1596 йил вафот этган); 3) Ҳазрати Хожа Ҳошим (1635 йил вафот этган); 4) Ҳазрати Хожа Мусо ибн Хожа Ҳошим (1642 йил вафот этган); 5) Ҳазрати Мусохонхожа ибн Исохожаи Даҳбедий (1776 йил вафот этган); 6) Ҳазрати Хонхожа ибн Мусохонхожаи Даҳбедий (1784 йил вафот этган); 7) Авлиёхожа ибн Хонхожа (1802 йил вафот этган). Ушбу етти пирнинг ҳақиқатан ҳам даҳмага қўмилганлиги бир қанча эски кўлёзма китоблар ва ҳужжатлар билан асослангандир. Бу сўзларни келтиришимизга сабаб шулким, кейинги вақтларда баъзи чалкашликларга йўл қўйилган. Масалан, Хожа Қалонхожани қабри қаердалиги хусусида бошқа хил фикрлар ҳам мавжуддир. Баъзи китобларда, ул зотнинг қабри Бухородаги Ҳазрати Нақшбанд қабрлари ёнидадир, деб ҳам ёзилган. Лекин, аксарият манбаълар (қабртош ёзувлари ҳам), Хожа Қалонхожанинг қабри Даҳбеднинг даҳмасида эканлигини кўрсатиб турибди. Даҳма устида Ҳазрати Махдуми Аъзам ва ул зотнинг Хожа Қалонийлардан бўлган авлодлари дафн этилгандир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоиздурким, баъзи манбаъларга қараганда Ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг иршод ҳуқуқини олган фарзандларидан бири бўлган; 8) Хожа Абдулҳолиқнинг қабри ҳам даҳма устида ёки атрофида бўлиши мумкин. Ул зот 1010(1601) йилда вафот этганлар («Мавлоно Поянда зикри» бобиға қаранг).

Даҳма атрофи девор илан ўралган бўлиб, жануби-шарқий томонида пештоқли дарвозаси бўлган. Даҳма-нинг жанубий томонида (девор ичи ва ташқарисида) подшоларнинг қатор терилган қабртошлари қўйилган. Даҳманинг шимолий ва ғарбий томонларида эса асосан, даҳбедий хожалар ва пиру-муршидларнинг қабрлари жойлашган.

Биз қуйида даҳма атрофида жойлашган қабртошларнинг эгаларини кўмилган йилларига қараб, тизимини келтирамиз:

9). Абдураҳмонбек ибн Хўжабий — 1007(1598);

10). Хожа Қурбон — 1015(1606);

11). Ибн Санжар мирзо Чақарли мирзо — 1021(1612);

12). Ибн Хўжабий — 1024(1615);

13). Ибн Хўжабий — 11, 1025(1616);

4). Муҳаммад Мирзобий — 1034(1625);

15). Шоҳхожа ибн Санжархожа — 1053(1643);

16). Муҳаммад Юсуф ибн Мирзо Раҳимқули — 1057(1646);

17). Абдураҳмон ибн Наврўзбий—Ҳусайн — 1058(1645);

18). Ялантўшбий Баҳодир бин Бойҳожибий — 1066(1655/56);

19). Амир Султонқули — 1067 (1656);

20). Малика Иқлимабону Ялантўшбий қизи — 1068(1657);

21). Малика Ойбини Ялантўшбий қизи — 1077 (1666);

22). Шоҳ Ҳидоят ибн Шоҳ Қосим — 1079(1668), Афғонистон подшоси;

23) Шоҳ Саодат ибн Шоҳ Ҳидоят — 1100 (1688)

Афғон подшоси;

24). Али Саъид ибн Муҳтобиҳожи; (йили номаълум);

25). Гулбекабинти Мирзо Чакарли; (йили номаълум);

26). Улуғбека бинти Ражабали, (йили номаълум);

27). Қутлуқбий бинти Турсунбек (йили номаълум);

28). Абдукаримбек бин Туманбек — 1267(1850);

29). Хизматкор Ғариб Муҳаммад — 1223(1807);

30). Сайид Бурҳониддинхожа (Абдулғаффорхожа) ибн Мўсохонхожа — 1250(1834);

31). Мўсохожа ибн Хонхожа ибн Мўсохонхожаи Даҳбедий — 1251(1835);

32). Сайид Муҳаммад Аминхожаи садр ибн Қилич Бурхониддинхожа ибн Муҳаммад Аминхожа ибн Ҳидоятullo (Офоқхожа) ибн Юсуфхожа ибн Муҳаммад Амин (Хожа Калон) ибн Махдуми Аъзам;

33). Султонхожаи шайхулислом ибн Сайид Бурхониддин (Абдулғаффорхожа) ибн Мўсохонхожаи Даҳбедий (Султонхожаининг лақаби Тўрагон тўра бўлган ва 1865 йилда, бошқа маълумотларга қараганда эса 1270 ёки 1275 (ъни, 1853—58 йиллар орасида) вафот этган экан.

34). Сайид Муҳаммад Аминхожа ибн Султонхожаи Шайх ибн Абдулғаффорхожа ибн Мўсохонхожаи Даҳбедий — 1333(1914);

35). Акрамхожаи қориул-қурро (қорилар қориси), манбаъларга қараганда Даҳбед хонақосига энг охириги кўмилган киши-Акрамхожа экан; XIX аср охири ва XX аср бошларида Миёнкол генерал-губернатори бўлган Г. Арандаренконинг буйруғи билан Даҳбед хонақосига кўмишни манъ этишган. Шунинг учун Даҳбеднинг шимолний томонида мазор учун ер ажратилган бўлиб, бу мазор ҳозирги даврда «Ҳожимазор» деб аталади. Ундан ташқари Даҳбедга Самарқанд томонидан кираверишдаги «Файзгоҳ» мазорига ҳам кўмишган. Ва лекин, Акрамхожа машҳур қори ва олим киши бўлгани учун Арандаренконинг ўзи уни хонақога кўмилишига рухсат берган экан.

Булардан ташқари хонақога кўмилган машҳур шахслардан бўлган шoir (36) Амир Муҳаммад Файзий-Қосонийни (100 ёшга кириб, 1597—98 йилда вафот этган); (37) Хожа Калон ибн Хожа Ҳалим ибн Хожа Муҳаммад ибн Хожа Ақмад ибн Мавлоно Лутфилло (Мавлоно Лутфиллон Чустийнинг чевараси); Мўсохонхожаи Даҳбедийнинг машҳур халифаси-шайхулислом (38) Муҳаммад Амин-Абул Баракот — пири дастгари Даҳбедийларни ҳам мисол келтириш мумкин. Бухоро подшолари Амир Маъсум (Шоҳмурод) ва Амир Ҳайдарларнинг пири бўлган ушбу Муҳаммад Аминнинг қабри, «Самария» китобига айтилишича, даҳма деворининг ташқарисда, шарқ тарафига яқин жанубий бурждаги кичик бир супада бўлган экан.

Хонақоҳ мазориди булардан ташқари яна ўнга яқин ёзуви ўчиб кетган қабртошлар мавжуддир.

Абу. Тоҳирхожанинг «Самария» китобида Даҳбед ҳақида ушбу байт келтирилган:

Байт:

Хоҳини нури дидаи аҳли жаҳон шави
Бояд губори домани Даҳбедиён шави.
Пире ба қиллагоҳи лаҳад оромиди аст
Гарди ба гирди марқади покаш жавон шави.

Мазмуни:

Жаҳон аҳли кўзининг нури бўлишни истасанг,
Даҳбедийлар этагининг губори бўлгин.
Лаҳат чиллахонасида ором олиб ётган пирнинг,
Пок мазори атрофидан айлансанг яшарасан.

И К К И Н Ч И Б О Б — И

Аҳли тасаввуф!

Кейинги бир неча ўн йиллар мобайнида бизга дин-ни хурофот ва афюн деб ўргатиб келдилар. Атеизмлик нуқтаи назарнинг ислом динига найзасининг ўткир тиги айниқса тасаввуф аҳлига қаратилган эди.

Кейинги етмиш йил мобайнида Ўзбекистонда мусулмон ислом динини сақлаб қолишда жуда катта роль ўйнаган тасаввуф аҳлининг таълимотларини яратганлар ва уларнинг асосчилари кимлар, ҳамда бу таълимотлар қаердан пайдо бўлган?

Шу муносабат билан, Маҳдуми Аъзамийлар ўз замонларида муқтадолик, раҳбарлик қилган аҳли тасаввуф тарихи ҳақида икки ориз сўз юрятмасдан иложимиз йўқ.

Ислом дини пайдо бўлган VII асрда, яъни Пайғамбар замонларида ислом динини қабул қилган ҳар кимсани «муъмин» ёки «мусулмон» деб атардилар. Пайғамбар суҳбатларидан баҳраманд бўлган кимсаларни «саҳоба» дер эдилар. Ушу вақтларда «обид» ва «зоҳид» деган иборалар пайдо бўлган (обид — ибодат қилувчи; зоҳид — дунё ишларига қизиқмай, тарки дунё қилиб, фақатгина тоат-ибодатда бўлган мусулмонлардир).

Ибн Сино таъкидлаганидек: «Дунё лаззатларидан юз ўгириб, тарки дунё қилганларни — зоҳид деб; бир зайлда рўзаю—намоз ва тоату-ибодат билан бўлганларни — обид деб атаганлар». Бу каби муъмин-мусул-

монларнинг энг тақвадор вакилларини VIII асрга келиб «Сўфийлар» деб атай бошлаганлар.

Кўп манбаъларда «сўфи» сўзининг маъноси турлича таъқин қилинади:

1. Бу калима «Суф» сўзидан олинган бўлиб, оқ суф ва жун материаллардан (газмоллардар) кийим шийиб юрганликлари учун;

2. «Сафо» сўзидан олинган бўлиб, поқ ва тоза яшганликлари учун;

3. «Сафф» сўзидан олинган бўлиб, қиёмат кунини Худонинг наздида биринчи сафда туришлари учун;

4. «Суфо» сўзидан олинган бўлиб, Пайғамбар билан бир суфада ўтирганликлари учун ва шу каби бошқа сифатлари учун ҳам «сўфийлар» деб аталиб, «тасаввуф» — сўфи сўзининг кўпчилик маъносини англатади.

Абдурахмони Жомий ўзининг «Нафоҳат ул-унс» (Дўстларнинг хуш эсанг шамоллари) асариде ёзилганки: «Шом вилоятининг Рум шаҳри амири (амири тарсон) бир кунини икки кишини учратиб кузатади ва кўрадиги улар овқатланиб, зўр сўҳбат қурадилар ҳамда дўстона хайрлашиб икки томонга қараб кетадилар. Амир улардан бирини чорлаб савол-жавоб қилади. Маълум бўладиги, бу икки сўҳбатдош бир-бирини мутлақо билмас экан; уларнинг қондалари шу эканки, бир-бирини танимаса ҳам, бир-бирларини биродар билар экан ва «суфийлар» деб аталар эканлар. Буни кўрган амир жуда таъсирланиб кетади ва уларга тўпланиб турадиган жой бино қилиб беради. Рум шаҳрида қурилган бу иморат-сўфийлар тўпланадиган дунёдаги энг биринчи хонақоҳ бўлиб, Жомийнинг ёзишича, энг биринчи сўфи — Абу Ҳошими Кўфи (766 йилда вафот этган экан) бўлган экан.

Тасаввуф тарихчиларидан Абу Наср Саррож айтганки: «Ҳар бир синф — илм ёки бирор ҳолга мансубдир. Масалан, ҳадис аҳлини муқаддис; фикҳ аҳлини — фақеҳ; зуҳд аҳлини — зоҳид; таваккул аҳлини — мутаваккил; сабр аҳлини — собир деб атаганлар. Ва лекин, сўфия ёлғиз сифатли куринишдаги илм бўлмай, балки жами илмлар кони бўлиб, энг яхши аҳвол ва ахлоқнинг жам бўлганидир. Бинобарин, уларни сўфийлар деб атайдилар», Сўфийлар дунёвий илмлар — Илми фикҳ ва «Илми қол» дан фарқли равишда, илоҳий — «Илми қол» билан шуғулланганлар.

«Мабодиул — ислом» (Ислом асослари) асариде колтиришларича, фикҳ — инсон амалининг ташқи қиё-

Ҳасигагина алоқадор. У амалнинг тўғри ёки нотўғри бажарилишинингина белгилаб бера олади. Дилнинг ҳолатига аҳамият бермайди. Дилга алоқадор бўлган, унинг ҳолатини белгилайдагини омил — эса — тасаввуфдир. Айтайлик, фикҳ таҳоратнинг қонунга мувофиқ ёки номувофиқ ҳолда олинганлигини, намознинг Масжидул — ҳарам (Қааба) тарафга юзланиб ёки юзланмасдан ўқилганлигини ёки бажарилмаганлигини текширади. Агар намознинг барча рукнларини тўла адо этсангиз, намозингиз фикҳий тарафдан комил бўлади. Тасаввуф дилингизнинг шу номоз пайтидаги ҳолатини текширади.

... Исломи назарида шарият ҳукмларига ички ва ташқи тарафдан тўла эргашган кишининг ҳаёти гўзал бўлади. Юзаки амал яхши бўлиб, ички олами бузуқ бўлган киши руҳидан ажралган жасад кабидир. Ички маънавиятлари камолга етгану, ташқи амали кўзда тутилганидек яхши бўлмаган киши — ўзи яхшию, лекин юзи хунук, кўзи кўр, оёғи оқсоқ одам кабидир. Мана шу мисол орқали фикҳ билан тасаввуф орасидаги фарқни билиб олиш энгиллашади.

Таниқли Эрон адиби Али Даштий ўзининг «Сўфийлик нима ва сўфийлар ким?» асарида машҳур машоҳихларнинг тасаввуф ҳақидаги фикрларини келтирган:

Абу Сулаймон Дороний (830 йил вафот этган) айтган: «Тасаввуф улдурки, унда шундай феъллар қарор топури, Худодан ўзгани билмас, пайваста Худо ила бўлмай; (Худодан ўзга ҳеч нарса билмас).

Зуннуни Мисрий (859 йилда вафот этган) айтади: «Сўфийлар Худони барча нарсадан танлайдилар, шунинг учун Худо уларни барча учун танлайди».

Жунайд Балхий (909 йил вафот этган) айтади: «Тасаввуфда сўфий заминдурки, яхши ёмон унинг устидан юргай. Булут каби барча нарсага соя солмай ва ёмғир каби хаммани сероб қилмай. (Тасаввуфнинг) зоҳири сенга бўлсин, зотидан сўрамагилки, бу унга ситам кўргузмоқдир».

Демак, тасаввуфда наслу-насаб, бойлику-давлат инобатга олинмайди; фақат дин ривожланиши йўлида, халқ манфаати йўлида қилинган хизмат ва тоат-ибодатлар каби амаллар ҳисобга олинади. Тасаввуф аҳлининг хилма-хил силсила-сулукларининг раҳбарлари орасида оддий халқдан чиққанлар билан бирга сайидларни ҳам учратиб мумкин. Бу аҳл ислом дини замирида кибру-

жавойн нафасдан парҳезда бўлган энг тақводор табаққа ҳисобланади. Шу борада яна даҳбедийлар табақасидан мисол келтирсак: Хожа Исломи Жўйбарига: «Хожа Қалонхожага ота мерос бўлган иршод ҳуқуқини беринг», деб айтганларида, у зотрози бўлиб, Хожа Қалонхожа келсалар, меҳмонхонадагиларга овқат қўйингу, аммо Хожа Қалонхожа табақани тушириб юборингизлар». Шунда Хожа Қалонхожа меҳмонхонага кириб келганларида ошпаз ҳаммага қўйиб, Хожа Қалонхожанинг табақларини тўкиб юборди. Ҳазрати Қалонхожа ошпазга ҳеч сўз демай, чиқиб кетадилар. Буни Хожа Исломи Жўйборига етказганларида, айтадиларки — Махдумзода Хожа Қалонхожага яна озгина димоғдорлик бор экан, иршод ҳуқуқини кейинроқ, яъни димоғдорлик йўқолгач; берурмиз!» — деган эканлар.

Шу каби Хожа Исҳоқи Валини ҳам устозлари Маълону Лутфиллон Чустий синаб кўрадилар: Сафарга жўнаш пайтида Хожа Исҳоқга от етмай қолади ва ул киши ҳам димоғдорлик қиладилар. Шул сабаб туфайли, бу икки биродар димоғдорликларини йўқотиш учун ўнлаб йиллар пирларининг хизмату-мулозимларида бўлишган.

Тасаввуфнинг энг буюк намояндаларидан бири, «Хожагон» тариқатининг асосчиси Ҳазрати Хожа Абдулхалиқи Гиждувонийнинг маънавий фарзандлари Хожа Авлиё Қабирга қолдирган вазиятномалари тасаввуф моҳиятини тушунтиришда шул даражада мураккаб, айни замонда тушуниб олиш учун осон ёзилганким, уни эътиборингизга ҳавола қилишни лозим топдик: (Васиятнома Ҳазрати Мусохонн Даҳбедийнинг «Зубдатул-ҳақонқ» китобларидан олинган бўлиб, ушбу сатрлар муаллифни таржимасида берилаётир): «Мен сенга васият қилурман, эй фарзандким, илм, одоб, тақводорликлар сенга мужассамлашсин; қадимий асарларни ўргангин, суннат ва жамоат аҳлига мулозаматда бўл; фикҳ (ҳуқуқшунослик) ва ҳадисни ўргангин; Жоҳил сўфийлар (суҳбатидан) парҳез қил; Ҳамиша намозни жамоат билан ўқингимким, имом ва муаззин бўлмаслик шарт билан бўлсин (яъни, уларнинг гарданларида жавобгарлик кўпдир); Ҳаргиз шуҳратпарастлик талабида бўлмаким, шуҳратдорликда офат бордир; Ва майсабга боғланиб қолма, доим камномлик бўлгин; Хужжатларда ўз номингни ёзма; қозиқхона маҳкамаларига ҳозир бўлма; Амалдор бўлма; Мулк ҳақида ва мулкдорлар билан суҳбат қур-

ма (чунки, суҳбатлари кўпинча молу-дунё ҳақидадир); Хонақоҳ қурма ва хонақоҳга ўтирма (ғўшанишни бўлмағлик маъносида); Кўп самоъи (зикр) қилмаким, самоъ (зикр) кўп нифоқлар келтиради ва кўп самоъи (зикр) кўнгилни қолдиради; Шу билан бирга самоъи (зикр)ни инкор қилмаким, самоъи зикр аҳли ҳам кўпчиликдир. Кам гапир, кам овқатлан, кам ухла ва халқдан шундай қочгинким, гўё шердан қочган каби (яъни халқ орасида ҳам хилватда бўлмоқ, Хилват дар анжуман); Ва ўз хилватингни мулозим бўл. Амалдорлар ва муфтадиълар (динга янгилик киритувчилар) ва бойлар ва чаласаводлар билан суҳбат қурма; Ҳалол егин, шубҳадан парҳез қил; Агар қўлингдан келса хотинни хоҳлама (шаҳвоний нафсни тийиш маъносида) ким, толиби дунё бўлурсан; Кўп кулма ва қаҳқаҳали кулишдан ўзингни тутким, кўп кулиш жонга зиёнди; Ҳамма кишиларга шафқат кўзи билан назар қил; Ҳеч кимни фақир-ҳақир ҳисоблама (яъни, ўзинга тенг бил, маъносида); Ўзингни зоҳирлигингни кўз-кўз қилмаким, зоҳирлик ботиқликнинг ҳаробалиги билан тенгдир (яъни, ўзингни ташқи фазилатингни кўз-кўз қилмаким, ташқи кўринишнинг утулиги ички фазилатнинг ҳаробалиги билан тенгдир); Халқ билан тортишма (уришма); Бирор кишидан нарса сўрама ва кишига хизмат буюрма; Маъшойхларга (шайхларга) жону-тан ва мол билан хизмат қил ва уларнинг феълларига (қилмишларига) тўсқинлик қилмаким, уларга қаршилик қилганлар ҳаргиз омонлик топмаганлар; Дунё аҳлига мағрурлик қилма;

Сен кўнглингни ҳамиша ғамгин каби тутгин. (яъни, қаердадир жабрланганлар борлигини хис қилиб, фақат халқ ғамида бўлиш, маъносида) танинг беморсияфат, кўнглинг гирён, амалинг холис, дуойинг илтижо, чопонинг эски, дўстинг дарвеш, моюнанг фақирлик, уйинг масжид, ёринг Ҳақ Субҳона ва таоло бўлсин».

Мусулмон оламида тасаввуф аҳли бир неча силсила сулуқларига бўлингандир (силсила-зинжир; сулуқ-сўфийлик йўли). Уларнинг аҳамиятлилари қуйидагилардир:

Жаъфария — асосчиси VIII асрда яшаган Имом Жаъфари Содикдир;

Қадария — асосчиси XII асрда яшаган Абдул Қодир Желоний (Ғавсул Аъзами Ҳасайни—Ҳусайни) бўлиб, ота томонидан Имом Ҳасанининг ўн биринчи, она

томонида: Имом Хусайнининг ўн иккинчи авлоди бўлгани учун ҳам Ҳасайни-Хусайни лақабини олган)

Рафоя — асосчиси Абул, Аббос, Аҳмад, Рафъон бўлиб, еттинчи Имом Мўсо ал-Қозим авлодидан экан;

Сафавия — асосчиси Сафнуддин Исҳоқ Ардабили бўлиб, XIV асрда Эронда яшаган ва Мўсо Қозимнинг 15 авлодидир;

Неъматуллолия — асосчиси Шоҳ Неъматуллои Валии бўлиб. Имом Жаъфари Содиқга бориб егур;

Ушбу силсила сулуқларидан ташқари яна Кубравия, Жунайдия, Қаландария, Мавловия, Бектошия, Шозалия, Чиштия, Сухравердия, Вадавия, Хилватия, Шайхия, Тижжания, Холидия каби бошқа сулуқлари ҳам бўлган.

Ва ниҳоят Нақшбандия — асосчиси Хожа Баҳовиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (Баҳоваддин Нақшбандий) дир. «Рисолаи Баҳоя», «Сафинатул — авлиё» каби асарларда келтиришларича, ул зот ўз отлари билан бирга кимхоб тўқиш ва нақшбандлик ҳунарлари билан машғул бўлганликлари жиҳатидан ҳам «Нақшбанд» лақабини олган эканлар. Яна бир ривоятга қараганда, Худо йўлида хизмат қилишни кўнгилларига нақш бериб банд қилганликлари (яъни, кўнгилларига жо қилганликлари учун) ва учинчи бир ривоят бўйича эса шогрдларига гуё нақш бергандек бўлиб, улардан авлиёларни тарбиялаб етиштирганликлари учун ҳам «Нақшбанд» лақабини олганлар. Ул зот йирик тасаввуф алломаси Сайид Амир Кулолнинг бевосита муридлари ҳамда Хожа Муҳаммад Бобо Симоси фарзандлигига қабул қилинган эдилар. Ва лекин, «Хожатон» силсила тариқатининг асосчиси ҳисобланган Ҳазрати Хожа Жаҳон — Хожа Абдулҳолиқи Ғиждувоний эса Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбандийнинг руҳониятли пирлари ҳисоблангандирлар. Шул жиҳатдан ҳам ул зот увайсий ҳисобланганлар. Шу билан бирга ул киши Туркистон машойихларидан Қусам Шайх ва Халил Ота каби бузурғлар хизматларида бўлганлар. Ул зотни кутбул-ақтоб (кутблар кутби), ғавсул-вақт (замонисининг мададгори), Хожани Бузург каби номлар билан улуғлашар эдилар.

Бу буюк зот яратган «Нақшбандия» тариқати тасаввуфнинг силсила тариқатлари орасида энг оддий ва шу билан бирга энг улуғ тариқат ҳисобланган. Ул киши тариқати бошқа тариқатларга қараганда мураккаблаштирилмай, балким шунчалик жўн, оддий ва халқ тез ту-

шуна оладиган сифатдаким, мусулмон оламининг аксарияти ушбу тариқатда иродатда бўлишган.

Ҳазрати Нақшбанддан: «Сизнинг тариқангизда жаҳр (овозни чиқариб зикр айтиш), хилват (узлатда ўтириш) ва самъо (қўшиқ айтиб, рақсга тушиб зикр айтиш) борми?» — деб сўрашганларида, ул киши, — «бунақа мураккаблаштиришлар меннинг тариқамда йўқдир», деб жавоб берганлар.

Мавбаъларда ёзишларича, Ҳазрати Шоҳ Нақшбанд ҳеч ҳачон ғулём (қул) ва канизак тутмаган эканлар. Ва бу ҳақда ул зот. — «ўзимиз Худонинг бандаси (қули): бўла туриб, бошқаларга қандай хўжайинлик қила оламиз» — деб айтган эканлар. Бу — ул буюк зотнинг фазилатларига хомсорлик билан бирга буюклик мужассамлашганидан дарак бериб турибди.

Ҳазрати Хожадан — «самоъи (зикр) бобида нима қилишни буюрасиз?» деб сўрашганларида, ул зот: «инкор намекунам ва ин кор намекунам» (яъни бошқа тариқатдаги хилма-хилликларни инкор ҳам қилмайман, ўзим ҳам бу ишларни қилмайман ва сизларга ҳам бунини қилишни маслаҳат бермайман), деб жавоб берганлар.

Ҳазрати Нақшбанд Маккаи Муаззама зиёратига (ҳажга) борганларида қурбон сайили кунин ҳамма қурбонликлар қилган вақтида, айтган эканларким: «меннинг ҳам бир ўғлим бордир ва уни ҳам Худо йўлига қурбонлик қилдим (бағишладим)» — деган эканлар. Уша сафарда ул киши билан бирга ҳамроҳ бўлган ҳожи ва дарвишлар бу сўзларни хаёлларига маҳкам тутганлар. Қачонки, Бухорага қайтиб келганларида маълум бўлибдики, қурбон сайил байрами кунин Ҳазрати Нашқбанднинг ёлғиз ёш ўғиллари вафот этган экан. Бу тарихий воқеа Ҳазрати Шоҳ Нақшбанднинг ўзларини ва онларини ҳам Худо йўлига бағишлаганликларидан гувоҳлик бераётир. Бузурғлар тарихида ўғлини Худо йўлига қурбон қалмоқчи бўлган Ҳазрати Иброҳим пайғамбар замонидан бери бунақа воқеа учрамаган бўлса керак.

Ҳазрати Муҳаммад пайғамбар(с)дан бошланиш келадиган тасаввуф силсиласининг энг буюк намояндаларидан бири бўлган Ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд 791 (1389) ҳорижий йили рабул-аввалининг учинчисида, душанба кечаси 73 ёшда вафот этадилар. Вафотларидан олдин ушбу байтни жанозаларидан олдин ўқиниши васият қилган эдилар:

БАЙТ:

Муфлисонем омада дар кун ту
Сани оллоҳ аз жамоли рун ту.

(Е Буюк Оллоҳ! Фақирликда Сенинг кучангга (йўлингга) кирганларни Хусни-жамолингдан банасиб этма):

Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг «Хожагон» тариқатидан келиб чиққан Нақшбандиянинг асосий таълимотлари ۛн уч (13) усул бўлиб, Ҳазрати Мусохонхожаи Даҳбедийнинг «Зубдатул — ҳақонқ» асарларида ва бошқа маъбаъларда бу таълимотларга қўйидагича тафсил берилган:

1. «Хуш дар дам» — Шу лаҳзани англамоқ, яъни, Хожа Баҳоваддин Нақшбандий айтганларидек, ушбу тариқатнинг асосий ташқи руқнларидан (руқн—таянч, устун) бири, шу лаҳзани хис қилиб, бир дам ҳам эсдан чиқармасликдир; Хуш дар дамнинг маъноси шулким, ичкаридан (кўнгилдан) чиқадиган ҳар бир нафас ҳузур ва огоҳлик билан чиқиб, бу йўлда (тариқатда) гафлат йўл топа олмаслиги керакдир.

2. «Назар ба қадам» — Йўл юришда оёққа қараб қадам босиш, яъни, сўфийлик даражаларидан бирига эришиш йўли (солики мажзуб)дан, мўлжалдан адашмасликка айтилади.

3. «Сафар дар ватан» — Солик (тариқат йўлидан юрувчи) ўзининг башарий табиатига кўра сафар қилиб юради, яъни бу сайри нафсоний бўлмай, балким кўнгилдан (ички) саёҳат қилиш маъносида ҳам тушунилиб, баъзан бунн саёҳатнинг кўринмас томонларини башорат қилиш» деб англайдилар.

4. «Хилват дар анжуман» — Одамлар орасидаги танҳолик яъни, амалда ва ҳаётда одамлар орасида (анжуман орасида) бўлсада, кўнгилда (узлатда) эса, якка Худо билан бўлмоқ таъкидланади. Ҳазрати Хожани Бузург (Нақшбанд)дан сўрадилар: «Сизнинг тариқангизнинг асоси нимадан иборат? Айтдилар: «Хилват дар анжуман — ба заҳир бо халқ, ба ботин бо Хақ!» (яъни, доим одамлар орасида бўлса ҳам кўнгилда Худони зикрини айтиш — зоҳирда халқ билан, ботинда Худо билан) деб ушбу байтни айтганлар:

Аз дарун шав ошнаву ва-з берун бегонаваш
Ин чунин зебо равиш кам мебувад андаржаҳон.

(яъни, Худони сўз билангина эмас, кўнгилдан ва сидқи-дилдан дўст билиш керакким, бундай тариқат бошқа ерда учрамайди).

5. «Вдкард — яъни, буюрилган зикрни ҳамма вақт кўнгилда (хуфия) қайта-қайта такрорлаб турмоқ анг-ланилади. Баъзан бунини «зикри забони» (тилга олиб-зикр айтиш), «зикри руҳи» (руҳий ҳолатда зикр ай-тиш) ва «зикри хуфий» (кўнгилда зикр айтиш) усулла-ри орқали амалга оширилади;

6. «Бозгашт» — яъни, зокир (зикр айтувчи) ҳар гал-тилда ва дилда калиман Тайибани ўқиб, сўнгиде «Ху-довандо, менинг мақсудим ва ризолигим сендурсан», — деб буюрилган зикрни аксарият вақтда кўнгилда қай-таради. Хожа Баҳоваддин Нақшбанд айтган эканлар-ким, — ... зикрдан мақсад шулким, кўнгил билан Ҳақ таолони англамоқдур».

7. «Нигоҳ дошт» — яъни, хотирани, хаёлни эҳтиёт қилиш маъносида бўлиб, зокир калиман тойибани ай-тиш вақтида хотирани жам қилиб, бир лаҳза ҳам адаш-маслиги керак ва хаёлини адаштирувчи ҳар-хил фикр-лардан сақлаб, сергак ва огоҳ туриши керак, демакдир.

8. «Ёд дошт» — «завқ» вақтида, яъни олдиндан кў-риш (башорат қилиш) вақтида кўнгилдан Худонинг ҳозир-нозирлигини эсдан чиқармаслик, Ҳақ таолонинг муборақ номини эсдан чиқармасликдир;

9. «Вуқуфи замони» — вақтнинг тўхташи, яъни одамзод ўз ҳаракатларини назорат қилиши керак; Ҳа-ракатлари, ўтказаетган вақти ўринли бўлса — шукур-қилсин; Агар ноўрин бўлса — қилган ишга тавба қил-син;

10. «Вақуфи адади» — Ҳисобга олиш (ҳисобни тўхтатилиши), яъни фикрни адашишини ҳисобга олиб, ўқилган хуфий зикрнинг керакли маротаба қайтарили-шини ҳисобини олишга айтилади; Бошқача айтганда, зикрни жуфт эмас, тоқ айтиш ҳисобини олиш керакдир, чунки, Худо тоқ-ягонадир;

11. «Вуқуфи қалби» — қалбни тўхтатиш, яъни бир-нафас тўхтаб, кўнгилдан Худони сезиш ва кўнгилда Худодан бошқа мақсад йўқлигини англаш;

12. «Лафзи нисбат» ва.

13. «Лафзи бор» (сўз юки, ҳосили маъносида). Бу икки калимани Ҳазрати Хожагон (Абдуллоҳиқи Ғиж-дувоний)нинг ишоратлари бўйича гоҳида нисбат дейди-лар ва бу тоифа тариқатининг кайфиятини ифодалайди

ҳамда кишининг нафс мулки ва сифатини ролиблигининг қай даражадалигини аниқлайди;

Ва гоҳида эса «бор» дейдилар, агарки, киши сулуқ, тақво ва илим аҳлидан бўлса, бу кишининг нисбати башқа ҳамманинг нисбатидан юқори туради; Ва ҳар нарсаки, унинг акси бўлса, унинг хотиранинг «бори» бўлади ва уни «лафзи бор» дейдилар;

Бу борада Навоийнинг «Қаноат тариқиға кир...» ғазали жуда ўринлидир:

Десаиғ хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват сенга.
Ваган ичра сокин бўлуб сайир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат сенга.
Назарин қадамдин йирик солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат сенга.
Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар доим офат сенга.
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат сенга.
Бу оҳанг ила бўлғасен Нақшбанд,
Навоий агар етса навбат сенга.

Урта Осиё, Ҳиндистон, Афғонистон, Хитой, Кавказ ва Туркиягача бўлган ерларнинг халқларигина эмас, балким ҳукмдорлари ҳам, жумладан: теурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар каби сулолар Нақшбандия сулуқи намояндаларига эътиқод қилишиб иродатда бўлишган.

Жомий, Навоий, Улуғбек каби улуғ алломалар ҳам бу сулуққа иродатлари бор бўлган.

Тасаввуф силсиласининг ҳар бир кўзга кўринган арбоби бир қанча халифаларни (ўринбосарларини) тарбият қилганлар. Уз навбатида ҳар бир халифа пирлик даражасига етгач, ўзи ҳам бир неча халифаларни тарбиялаган. Масалан: Хожа Юсуфи Ҳамайдонийнинг тўрт халифлари бўлиб, улар қуйидагилар эдилар:

1. Хожа Абдулло Барқи,
2. Хожа Ҳасани Андоқи;
3. Хожа Аҳмади Яссави;
4. Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувони.

Ҳазрати Муҳаммад пайғамбар (с)нинг тўрт халифалари (чорёрлари) бўлгани каби аксарият улуғ пирлар, ул кишидан ибрат олиб, тўрт халифаларни тарби-

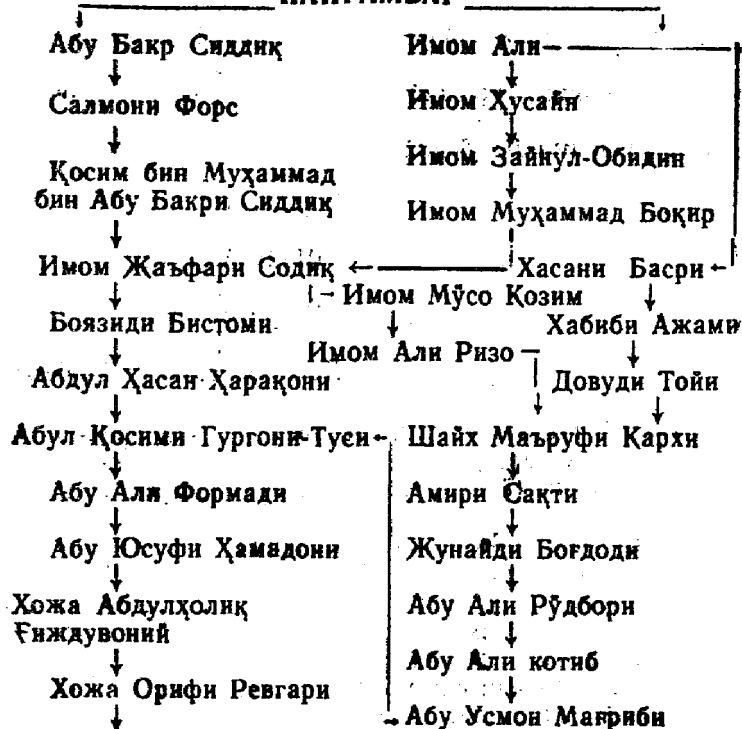
ят қилганлар. Ушбу халифалар ўз пирларидан иршод бериш ҳуқуқини (иршоднома) олишгач, ҳар бирлари ўз тариқатлари, йўллари билан кетганлар. Шу тариқа тасаввуф силсилалари бир қанча сулукларга бўлиниб-илдиз отиб кетган.

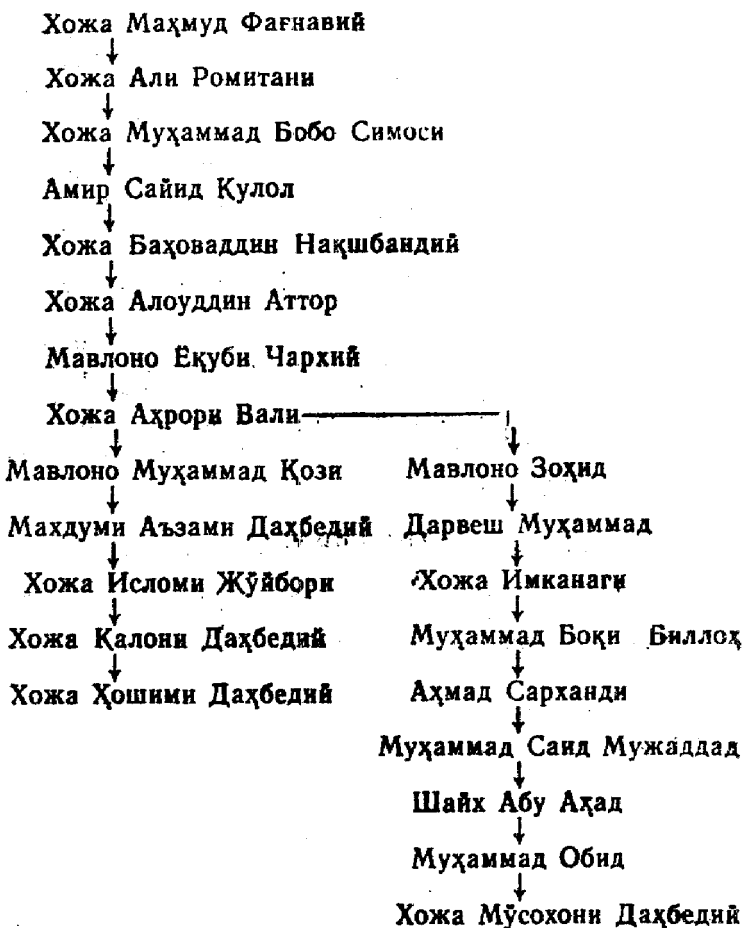
Исломот оламида жамин тасаввуф силсилалари Ҳазрати пайгамбаримиздан (с) бошлангандир.

Шиалик Ун икки Имомлардан еттитаси қўшилган силсила «Силсилатул-заҳаб» (олтин силсила) ёки «Силсилан анимман аҳлулбайт» («Имомларнинг онлави: силсиласи») дейилади.

Қуйида энг катта силсила бўлган — Нақшбандия-силсиласи ва Олтин силсиланинг тузилишини эътиборингизга ҳавола қиламиз. (Ушбу тузилма «Тазкиратул-авлиё», «Рашоҳот», «Иршодул-толибин», «...Зубдатул-қақонқ» каби кўпгина китоблардан фойдаланилган ҳолда тузилди).

ПАЙГАМБАР

Кўриб турганимиздек, тасаввуф раҳбарларининг баъзиларига тариқатнинг нисбати икки томондан келиб, яна икки (ёки кўпроқ) томонга тарқалиб кетганлар.

Бунга Имом Жаъфари Содиқнинг силсила-нисбати мисол бўла олади.

Шу ўринда шу гапни алоҳида таъкидлашимиз жоизким, баъзи тарихчилар тасаввуф силсиласи билан наслу-насаб силсиласини чалкаштириб юборадилар, яъни устоздан шогирдга (пирдан халифага) ўтадиган маънавий силсилани, авлоддан-авлодга (отадан ўғил-

га) ўтадиган наслу-насаб (шажара) силсиласи билан чалкаштириб юборадилар. Бу жуда катта хатодир.

Тасаввуф силсиласи деб шундай фирқаларга айтилганким, уларнинг асосчилари юқаорида зикр этилган машҳур ва манзур кишилар бўлишган. Бошқача қилиб айтганда, силсила сулуки асосчилари орасида ҳар-хил табақадан чиққан намояндалар бўлишган. Силсилалаги ўринбосарлик ҳуқуқи отадан-ўғилга мерос бўлиб қолмай, балки қилган хизматларига қараб берилган ва бу кишилар билимлари ҳамда алломаликлари туфайли сулук асосчилари бўлиш шарафига муяссар бўлишган.

Тасаввуф аҳлининг пирлари катта нуфузга эга бўлсаларда, жуда ҳам дарवेशона ҳаёт кечирганлар ва камбағалларвар бўлганлар. Келган нарзу-пиёз ва подшолар ҳадясини ўзларига олмай одамларга, мадраса-масжидларга сарфлаб, ўзлари томорқаларида етиштирилган мева-сабзавотлардан тановвул қилишган.

Бошқа тариқатларга нисбатан Нақшбандия таълимоти бошқалар меҳнати ҳисобидан яшашни инкор этади. Бу таълимот бўйича инсон фақатгина ўз кучли билан ишлаб топиб, луқмасини пок-ҳалол тутиши керакдир. Чунки, сулуки Нақшбандиянинг бир рукни шундан иборатки, четдан келган нарсани емай, луқмани ҳалол-пок тутиб, Ҳақга етишишдир.

Тавбаю-тазарру, тоқату-қаноат, тақвордорлик, зодидлик, фақирлик, Оллоҳга муҳаббат, Худодан кўрқиш, мушоҳада қилиш ушбу алломаларнинг сифатлари ва мақомотлари (фазилатлари) бўлган.

Тасаввуф аҳли асосан етти табақага бўлинган бўлиб, улар қуйидагилардир: Халифа, Шайх, Муршид, Нақиб, Вали ва Қутбдир. Тасаввуфда энг олий табақа — «Қутб» бўлиб, Ғавсул-Аъзам, Баҳоваддини Нақшбанд, Хожа Аҳрори Вали ва Махдуми Аъзам кабилар ўз замонларида Қутб ҳисобланганлар. Ҳеч бир камолотга етган мутасаввуф олим ўз пирининг изни ва рухсатисиз иршод бериш ҳуқуқига эга бўлмаган. Тасаввуф ҳақида машҳур китоблардан бири «Иршодул-толибин»да ушбу келтирилган:¹ «...Ва яна Имом Ҳасани Басрийдан нақл келтирибдурларким, ҳар ким пири комилни изнисиз (рухсатисиз) халқ иршодини қилса (яъни, халқга тўғри йўл кўрсатишга ҳаракат қилса), — бу йўлдан адашганликнинг балгисидир (46 бет);

¹ Жалол Маҳмуд Таҳонирн. «Иршодул — толибин». 1855 йил. Лақднав нашри. Муаллифнинг шахсий кутубхонасидан.

«...Билгил эй фарзанд, шайхзода шайхлис қила олмас, сайидзода пирлик қила олмас. Ва «Шарқи машо-риқ» китобида келтирибдурларким ҳар ким шайхзода-лик ва сайидзодалик вақтида (яъни, иршод ҳуқуқи берилмаган ёш вақтида) пирлик даъво қилса, у золу музил бўлур (яъни, йўлдан адашган банда ҳисобланур, 282-бет).

Энг биринчи сўфайлар инсон қалбини етти қисмга (қисматга) бўлганлар; яъни, етти қават осмон каби; ва ҳар қайси қисм маърифатнинг муайян жараёни ва-зифасини ўтаган:

Биринчи қисм (қисмат) — Қалб пардаси бўлиб, шайтон васвасаси ва куфр ишлардан қалбни асраган;

Иккинчи қисм — қалбнинг ўзи бўлиб, инсон қома-тининг чоп томонидадир ва унинг нймони ҳисобланади;

Учинчи қисм — Шикқоқ деб аталиб, халқга бўлган меҳру-шафқатга аталган.

Тўртинчи қисм — Фуод аталиб, кўз билан англаб кўриладиган вақтдир;

Бешинчиси — «Хуббатул-қалб» бўлиб, Худога бўл-ган муҳаббатнинг асосидир;

Олтинчиси — Сувайдо аталиб, илоҳий сирининг (шу улур кишиларга) англангандир;

Еттинчиси — «Муҳжатул-қалб» аталиб, Худонинг сифатларига айтилгандир;

Тасаввуфнинг тўрт асоси: шарият, тариқат, маъри-фат, ва ҳақиқатдир;

Шариятнинг асосий манбаъларига Қуръон, суннат, ижмо, фатво ва одат кирди;

Тариқатнинг эса дуғавий маъноси «йўл» бўлиб, у тасаввуфнинг бир манзили, нафсни тийиб қалбни пок-лик томонга йўналтиришга айтилади;

Тариқатнинг турли даража-зиналарини (мақомот-ларини) босиб ўтиб, «Солики мажзуб» номланган янги босқичга етган сўфи ҳақиқат даражасига етган ҳи-собланади. Айни вақтда, сўфининг мақомот даражалар-ини босиб, ҳақиқат даражасига етиши «Ориф» деб аталиб, у маърифат даражасига ҳам етган ҳисоблана-ди. Бошқача қилиб айтганда, тасаввуфнинг бу асосий даражаларини босиб, «Инсонни Комил» (Баркамол Ин-сон) аталган сўфилар Худо томонидан ярлақалган, авф этилган ҳисобланганлар. Бу аҳл намояндалари ўз-ларининг риёзатчиликлари, тақводорликлари ва хоку-сорликлари билан халқларга, мусулмонларга ибрат бў-

ляб, шу ишлари билан ислом динининг ривожланишига, юксалишига буюк хизматлар кўрсатганлар. Ушбу аҳл ҳақида ҳатто Қуръоннинг бир неча сураларида айтиб ўтилган. Тасаввуф зуҳду-парҳезгорликдан келиб чиққан бўлиб, Ҳазрати пайғамбар(с)нинг ҳадислари бўйича, — «ул дунёнинг саодатига етиштирад».

Хулоса қилиб айтганда аҳли тасаввуф намояндалари ўнлаб йиллар давомида ёзилганидек, маърифат душманлари бўлмай, балки унинг равнағи учун хизмат қилганлар. Ахир тасаввуфининг тўрт асосларидан бирининг номи «Маърифат» деб бежиз айтилмаган.

Замонасининг энг буюк олимлари: Ал-Беруний, Ал-Фаробий, Ал-Хоразмий, Ибн сино, Улугбек, Жомий ва Навоий каби алломалар ҳам ушбу тасаввуф доирасида тарбиялар топганлар.

Тасаввуф аҳлининг энг буюк намояндаларининг тарихини халққа етказиб таништириш энг долзарб ва мақсадга мувофиқ ишларидандир!

ХУЛОСА УРНИДА

Эътиборингиздан ўтказганингиз — ушбу рисолада Нақшбандиядек энг йирик силсила тариқатининг Даҳбедий хожалар тимсолидаги намояндаларини ҳаёти фаолиятлари тарихини қўлимиздан келгунча зикр қилишга ҳаракат қилдик.

XVIII—XIX асрларга келиб, «тариқати Нақшбандия—Аҳрория — Даҳбедия — Жумбония» деб ном олган бу тариқат сулуки тарихига оид қанчадан-қанча манбаълар матбуот саҳифаларини кўрмай ётибди.

Шу соҳа мутахассисларини замон тарбияласа, устозларнинг йўл-йўриқлари билан, бу мавзуга мукамалроқ ёндашилиш фикри ҳам йўқ эмас.

Китобни ўқувчи ва тузувчиларига ул бузургворларнинг руҳлари мададгор бўлишларига умидвормиз. Валлоҳи аълам биссаваб!

АДАБИЕТЛАР

1. Абдуллаев В. А. ва Валихужаев Б. Н. «Дыхание веков» (Асрлар нафаси), Труды Сам.ГУ. Выпуск — 183. 1970 г. Самарканд.
2. Абдурахмонн Мустажир. «Рўзномаи сафари Искандаркул». 1989 й. «Ирфон». Душанбе.
3. Али ас-Сафи. «Рашокот...» 1897 й. Лакхнав нашри. Муаллифнинг шахсий кутубхона.
4. Али Даштий. «Суфийлик нима ва суфийлар ким?» «Саодат журнали». 1992 й. № 10.
5. Абрамов М. М. «Гузари Самарқанда». 1989 й. «Ўзбекистон».
6. Абул Бако ибн Хожа Баховаддин. «Жомеъ ул-макомот». Муаллифнинг шахс. кутубх.
7. Абу Тохирхожа. «Смария» 1991 й. «Камалак» нашри. Тошкент.
8. Бартольд В. «Сочинени» том-II.
9. Боборахим Машраб, «Машраб девони» 1905 й. Тошкент чопаси, Уз. ФА кулэмалар институти; рақами — 2495.
10. Весселовский Н. «ЗВО», Записи Восточного Общества) том III. «Дагбит» А. Икромов номидаги Самарқанд музей-қуриқхонаси кутубхонаси.
11. Валихужаев Б. Н. «Дахбедни суҳангу». «Овози Самарканд» газета. 1992 й. июль-август.
12. Валихужаев Б. Н. «Хожа Ахрори Вали» «Зарафшон» нашри. 1993 й. Самарқанд.
13. Гафуров Б. «Таджики». 1989 й. «Ирфон». Душанбе.
14. Жалоли Махмуд Тахонирн. «Иршодул-толибин», 1855 й., Лакхнав. Сзм ДДнинг Жомий номли Шарк кулэмалари булими; рақам — 1097101.
15. Захириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», 1989 й., «Юлдузча» нашри, Тошкент.
16. Каттахожанн шахс кутуб.
17. Кн. «Протоколы заседаний...» 1913—14 гг. (История термезских сейидов).
18. Махдуми Аъзам. «Мажмуа ая-расонд» Каттахожонанин шахсий кутубхонасидан.
19. Мирзо Абдулазим Сэмий. «Мангит султонлари тарихи». Шарк юлдузи журнали, 1993 й., № 3—4.
20. Мулло Абдулҳакими Самарқандий, «Қандия» 1908 й., Самарқанд чопаси; Исохон Юсуфовнинг шахсий кутубхонасидан.
21. Муҳаммад Мусохони Дахбедий, «Зубдатул-хақонк». Муаллифнинг шахсий кутубхонаси.
22. Муҳаммад Гнёсуддин. «Гнёсул-луғот». 1987 й., «Адиб» нашри, Душанба.
23. Муҳаммад Юсуфи Мунши, «Тазкирани Мукумхоний». Муаллифнинг шахсий кутубхонаси.
24. Муҳаммад Доро. «Сафинат ул-авлиё». 1849 й., Лакхнав. Сам. музей кут. КП — 2996/2.
25. Носириддин ал-Ханафи ал-Хусайни ал-Бухорн. «Тухфат ул-зоирини» 1910 й. Бухоро чопаси.
26. Носириддин Хусайни Бухора. «Равоийхул-қудс. «Каттахожонанин шахс. кутуб. дан.

27. Пулоди А. ва Хатипов А.: «О ғрактатах Махдуми Аъзама» (Предварит. сообщение) СамДД кутубхонаси.

28. Садриддин Айни. «Намунаи адабиёти тобжик», 1925 й. Москва нашри, Муаллиф кутубхона.

29. Сайидон Насафи. «Куллиёти осор». 1991 й. «Дониш» Душанбе.

30. Сандкулов Т. «Очерки историографии народов Ср. Азии». 1992 й., «Укитувчи» Тошкент.

31. Справоч. кн. по Сом. обл. Вып. — IV. 1898 г. А. Икромовномли музей-куркхона кутубх.

32. Ходизода Р. «Адабиёти тобжик» 1988 й. «Маориф» нашри. Душанбе.

33. Шарафиддин Али Язидӣ. «Зарафнома» 1972 «Фан» Тошкент. Муаллифнинг шахс. кутубх.

34. Чехович О. «Сам. док. XV—XVI вв. 1974 й. Москва.

35. Хазраткулов М. «Тасаввуф» 1988. «Маориф» Душанбе.

36. Хофиз Таниш. «Шарафномаи шохӣ» (Абдуллонома). СамДД кутубхонаси.

МУНДАРИЖА:

К и р и ш	3
БИРИНЧИ БОБ:	5
Даҳбед тарихининг қисқача зикри	5
Маҳдуми Аъзам насабномаси ва ул зотнинг бобокалони Султон Бурдониддин Қилич зикри	7
Даҳбедий хожаларнинг Нақшбандия силсиласидаги диний ва сиёсий фаолиятлари зикри	15
Маҳдуми Аъзамийлар ҳақидаги тарихий бадий адабиётлар зикри	19
Маҳдуми Аъзам ёзган асарлар	20
Маҳдуми Аъзамийлар ёзган асарлар	24
Маҳдуми Аъзамийлар ҳақида ёзилган ва улар тилга олинган асарлар	27
Маҳдуми Аъзамнинг халифа-шоғирдлари зикри	28
Хожа Исломи Жўйбори зикри	30
Мавлоно Поянда	31
Мавлоно Лутфилло Чустий зикри	32
Маҳдуми Аъзамнинг фарзандлари ва аҳли байтлари зикри	32
Муҳаммад Амин Хожа (Хожа Калонихожа Даҳбеди) зикри	34
Хожа Исоқи Вали зикри	40
Хожа Ҳошими Даҳбедий зикри	44
Амир Ялангтуш Баҳодир зикри	49
Ҳидоятулло Офоқхожа зикри	54
Ҳазрати Мўсохонхожа Даҳбедий зикри	57
Умархожа Даҳбедий зикри	62
Каттахонхожа Даҳбедий зикри	68
Даҳбед хонақосидаги даҳма зикри	74
ИККИНЧИ БОБ:	77
Аҳли тасаввуф	91
Хулоса ўрнида	92
Адабиётлар	92

Научно-популярное издание.

Комилхон Каттаев: Махдуми Аъзам н Дахбед.

(на узбекском языке)

Мухаррир — Н. Рахматов.
Техн. муҳаррир — Г. Нурматова.

Босмахонага берилди 15.04.94. Босишга рухсат этилди 25.05.94.
Бичими 84×108 1/32. Нашр. б. т. 6,0. Жами 20000. Буюртма № 830.
Баҳоси шартнома асосида.

«Сугдиён» кичик нашриёти, Самарқанд вилоят матбуот бош-
қармаси Морозов номи босмахонасида босилди.

703000, Самарқанд, У. Турсунов кўчаси, 82-уй.

